

ՀԱՅ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՀԱՅԿԱԳԱՆ ԾՈՒԿԱԼ

ԱՐԲԱՆԱՄ ԵՐԵՎԱՆՑԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՅՆ

1721 — 1726

9/47.925/
Ա-16

ՅԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК СССР. АРМЯНСКИЙ ФИЛИАЛ

АБРААМ ЕРЕВАНЦИ

ИСТОРИЯ ВОЙН

1721—1736 г. г.

ИЗДАТЕЛЬСТВО АРМФАНА
ЕРЕВАН 1938

19 AUG 2017

ԽՍՀՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ

24 JAN 2006

9 (47.925)

ԱՐԱՆԱՄ ԵՐԵՒԱՆՑԻ

Լ-16

u m.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՑՆ

1721—1736 թ.

ԱՐՄՖԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՑԵՐԵՎԱՆ 1938

19 AUG 2017

АКАДЕМИЯ НАУК СССР. АРМЯНСКИЙ ФИЛИАЛ

ԽՍՀՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ

24 JAN 2006

АБРААМ ЕРЕВАНЦИ

9 (47.925) ԱՐԲԱՆԱՍ ԵՐԵՒԱՆՑԻ
ԼԿ-16

u m.

ИСТОРИЯ ВОЙН

1721—1736 г. г.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՑՆ

1721—1736 ր.

ИЗДАТЕЛЬСТВО АРМФАНА
ЕРЕВАН 1938

ԱՐՄՖԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՑԵՐԵՎԱՆ 1938

Տպագրվում է ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական
Ֆիլիալի նախագահության կառավարությամբ

4

6062
38

Պատ. խմբագիր՝ պրոֆ. Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան
Պետհրատի տպարան. Գլավլիտի լիազոր Ա. 4002. Հրատ. 12.
Պատվեր № 932. Տիրած 1000.

ԱՐԲԱՀԱՄ ՅԵՐԵՎԱՆՅՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ

1935 թ. աշնանը ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի պատմա-հնագիտական սեկտորի ուշագրությունը դրավեց Յերեանի Պետական Թանգարանի համար 675 ձեռագիրը, վարի վերնագիրն է «Պատմութիւն պատերազմացն, որոք եղեն յօսմանոց ի վերայ քաղաքացն հայաստանեայց և պարսից հետ զուգարելոյ Մահմատ սուլտանին Ազվանից ի վերայ արքային պարսից Շահ-սուլթան Հուսէինի»:

Վերոհիշյալ համար 675 ձեռագիրը գրված է մեր ժամանակի շղագրով, տողած մեծ թերթերի վրա և ունի 52 յերես. Ձեռագրի 1—39 էջը բռնում է Արքահամ Յերեանցու «Պատմութիւն պատերազմացն» աշխատությունը, իսկ 40—51 էջերում եջմիածնի ժամանակակից Պետրոս Քյուլթուր կաթողիկոսը, պատմում է թե ինքը և Աղեքսանդր վարդապետը ինչպիսի հալածանքներ են կրել Ղազար կաթողիկոս Ջահկեցուց, և թե նա եջմիածնին ինչ նյութական ֆևաներ և հասցրել: Գրքի ճակատին կա հետևյալ մակագրությունը. «Նվիրում եմ Ազգագրական ընկերության մատենադարանին առանց սակայն տպագրության իրավունքի», վոր պատկանում է Վենետիկի Մխիթարյաններին: 1928 թ. հունվարի 13, կեո:

Այսպիսով պարզվում է, վոր Արքահամ Յերեանցու պատմության ներկա պատճենն արտագրված է Վենետիկում՝ մի ուրիշ հիմնական ձեռագրից և, յերկրորդ՝ պատճենն արտագրողը բաց է թողել հեղինակի անունը:

Պատմա-հնագիտական սեկտորը գնահատելով այս

աշխատութեան կարեւորութիւնը Հայաստանի և Վրաստանի պատմութեան համար՝ սկսեց այդ ձեռագիրը պատրաստել տպագրութեան համար:

Հետագայում պարզվեց, Վոր Արրահամ Յերեանցու կազմած ներկա պատմութեան Վենետիկի հիմնական ձեռագրից ոգտվել է Դ. Ալիշանը յուր «Այրարատ» աշխատութեան մեջ Յերեանի պատմութիւնը կազմելիս, սակայն առանց աղբյուրը հիշելու (տես Ալիշան «Այրարատ», 305), իսկ պատմարան Լեոն Վենետիկից ստանալով Արրահամ Յերեանցու պատմութեան մեր հրատարակած պատճենը, մի շարք աշխատութիւններում քաղվածքներն է արել նրանից. այսպես, որինսկ՝ 1914 թ. իր հրատարակած Պատմութիւն Երեանի հայոց թեմական դպրոցի» աշխատութեան մեջ (եջ 71—72) Լեոն գրում է. «Այս—1724 թ. պատերազմը ինչպէս և ոսմանյան զորքերի շարժումները Ասորպատականում և այլ տեղեր մանրամասն նկարագրել է ականատես Արրահամ Յերեանցին, մինչև այժմ անհայտ մնացած մի հայ պատմագիր, Վորի գործը գեռ ձեռագիր, գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան վանքի մատենադարանում»: Այսպէս յերեսի ծանոթութեան մեջ Լեոն ավելացնում է. «Այս ձեռագրի հետ յես ծանոթացա 1908 թվին, Վենետիկ գնացած ժամանակ... պատմութիւնը գրված է մաքուր գրաբար լեզվով և պարունակում է իր մեջ շատ հետաքրքրական, մինչև այժմ անծանօթ մնացած մանրամասնութիւններ»: Նույն աշխատութեան 72—73 էջերում Լեոն Արրահամ Յերեանցուց քաղվածքներն մեջ է բերում Յերեանի հայ բոշաների կազմակերպած ինքնապաշտպանութեան պատմութիւնը:

Նույն հեղինակն իր «Սոջակական կապիտալ» (322 էջ) աշխատութեան մեջ Արդալան փառայի հարձակումները նկարագրելիս ոգտվում է Արրահամ Յերեանցու պատմութիւնից:

Մեր հրատարակած նոր հեղինակը մինչև այժմ չը հրատարակված աղբյուրների շարքին է պատկանում և կա-

քնոր տեղ է բռնում XVIII դարի մեր պատմութեան համար:

Նա ընդգրկում է 1721—1736 թվականների ժամանակաշրջանը՝ աղվանների դեպի Իրան կատարած արշավանքից սկսած մինչև Նազր շահի բնաբուխութիւնը Մուղանում:

Բացի սրանից, պարունակում է մի շարք հետաքրքրական իրողութիւններ հայ-տաճկական, վրացի-տաճկական, աղվան-իրանական և, մանավանդ, տաճկա-իրանական հարաբերութիւնների և պատերազմների մասին:

Բնութովին նոր են և մեր պատմութեան համար կարևոր 1724 թ. Յերեանի արվարձանում տեղի ունեցած հայ-տաճկական ընդհարումների նկարագրութիւնները, Վոր հեղինակը մեջ է բերում յերկրորդ գլխում: Բացի սրանից, մենք գտնում ենք նույնպէս մի շարք նոր տվյալներ Թահմազ Դուլի խանի (Նազիր շահի) քաղաքական, ռազմական գործունեութեան վերաբերյալ:

Իր ամբողջ գործն Արրահամ Յերեանցին բաժանել է յոթը գլուխների՝ հետևյալ կարգով.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ: Թէ որպէս շահ Թահմազ սրդի արքային պարսից Հուսէյնի ձեռն էարկ զթագաւորութիւն հօր իւրոյ գլխաւորակալն յաղսւանից յինքն դարձուցանել, և թե որպէս Մցիսիթ քաղաքն ասպատակեցաւ ի լակզի թաւրաց և յետոյ առաւ յօսմանույ: Եջ 3—8:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. Թէ որպիսի մարտիւ պատերազմի առին օսմանցիք զԵրեան: Եջ 9—26:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ. Թէ որպէս մարտիւ պատերազմի խոյ և Թաւրեզ քաղաք պարսից առան յօսմանցուց: Եջ 27—42:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ. Զիարդ ի ձեռն Դուլի խանին շահ Թահմազն մարտիւ պատերազմի էառ զմեծ քաղաքն Շօշ ի ձեռաց աղուանից և նստաւ յաթոռ թագաւորութեան հօր իւրոյ: Եջ 43—48:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ. Զիարդ էառ Դուլի խանն զՀամադանն ի ձեռաց յօսմանցուց բաղում պատերազմաւ: Եջ 49—56:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅԵՐՈՐԴ. Պարտութիւն շահ Թահմազի յօս-

աշխատութեան կարեւորութիւնը Հայաստանի և Վրաստանի պատմութեան համար՝ սկսեց այդ ձեռագիրը պատրաստել տպագրութեան համար:

Հետագայում պարզվեց, Վոր Արրահամ Յերեանցու կազմած ներկա պատմութեան Վենետիկի հիմնական ձեռագրից ոգտվել է Դ. Ալիշանը յուր «Այրարատ» աշխատութեան մեջ Յերեանի պատմութիւնը կազմելիս, սակայն առանց աղբյուրը հիշելու (տես Ալիշան «Այրարատ», 305), իսկ պատմաբան Լեոն Վենետիկից ստանալով Արրահամ Յերեանցու պատմութեան մեր հրատարակած պատճենը, մի շարք աշխատութիւններում քաղվածքներն է արել նրանից. այսպես, որինակ՝ 1914 թ. իր հրատարակած Պատմութիւն Երեանի հայոց թեմական գործի» աշխատութեան մեջ (եջ 71—72) Լեոն գրում է. «Այս—1724 թ. պատերազմը ինչպես և ոսմանյան զորքերի շարժումները Ատրպատականում և այլ տեղեր մանրամասն նկարագրել է ականատես Արրահամ Յերեանցին, մինչև այժմ անհայտ մնացած մի հայ պատմագիր, Վորի գործը գեռ ձեռագիր, գտնվում է Վենետիկի Միսիթարյան վանքի մատենադարանում»: Այսպէս նույն յերեսի ծանոթութեան մեջ Լեոն ավելացնում է. «Այս ձեռագրի հետ յես ծանոթացա 1908 թվին, Վենետիկ գնացած ժամանակ... պատմութիւնը զրկւած է մաքուր գրաբար լեզվով և պարունակում է իր մեջ շատ հետաքրքրական, մինչև այժմ անծանօթ մնացած մանրամասնութիւններ»: Նույն աշխատութեան 72—73 էջերում Լեոն Արրահամ Յերեանցուց քաղվածորեն մեջ է բերում Յերեանի հայ բոշաների կազմակերպած ինքնապաշտպանութեան պատմութիւնը:

Նույն հեղինակն իր «Խոջայական կապիտալ» (322 էջ) աշխատութեան մեջ Արգալահ փաշայի հարձակումները նկարագրելիս ոգտվում է Արրահամ Յերեանցու պատմութիւնից:

Մեր հրատարակած նոր հեղինակը մինչև այժմ չէ հրատարակված աղբյուրների շարքին և պատկանում է կա-

դուր տեղ է բռնում XVIII դարի մեր պատմութեան համար:

Նա ընդգրկում է 1721—1736 թվականների ժամանակաշրջանը՝ աղվանների գեղի Իրան կատարած արշավանքից սկսած մինչև Նադր շահի ընտրութիւնը Մուղանում:

Բացի սրանից, պարունակում է մի շարք հետաքրքրական իրողութիւններ հայ-տաճկական, վրացի-տաճկական, աղվան-իրանական և, մանավանդ, տաճկա-իրանական հարաբերութիւնների և պատերազմների մասին:

Բոլորովին նոր են և մեր պատմութեան համար կարեւոր 1724 թ. Յերեանի արվարձանում տեղի ունեցած հայ-տաճկական ընդհարումների նկարագրութիւնները, Վոր հեղինակը մեջ է բերում յերկրորդ զլխում: Բացի սրանից, մենք գտնում ենք նույնպես մի շարք նոր տվյալներ Թահմազ Դուլի խանի (Նադիր շահի) քաղաքական, ռազմական գործունեյութեան վերաբերյալ:

Իր ամբողջ գործն Արրահամ Յերեանցին բաժանել է յոթը զլուխների՝ հետեյալ կարգով.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. Թէ որպէս շահ Թահմազ սրդի արքային պարսից Հոսէյնի ձեռն հարկ զթագավորութիւն հօր իւրոյ գլափշտակեալն յաղսւանից յինքն՝ զարձուցանել, և թէ որպէս Մցիսիթ քաղաքն ասպատակեցաւ ի լակղի թաթարաց և յետոյ առաւ յօսմանուոյ: Եջ 3—8:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. Թէ որպիսի մարտիւ պատերազմի առին օսմանցիք զԵրեան: Եջ 9—26:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ. Թէ որպէս մարտիւ պատերազմի Խոյ և Թաւրեղ քաղաք պարսից առան յօսմանցուոյ: Եջ 27—42:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ. Ջիարդ ի ձեռն Դուլի խանին շահ Թամազն մարտիւ պատերազմի հառ զմեծ քաղաքն Շօշ ի ձեռաց աղուանից և նստաւ յաթոս թագավորութեան հօր իւրոյ: Եջ 43—48:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ. Ջիարդ հառ Դուլի խանն՝ զՀամազանն ի ձեռաց յօսմանցուոյ բազում պատերազմաւ: Եջ 49—56:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅԵՐՈՐԴ. Պարտութիւն շահ Թամազի յօս-

մանցւոյ և դահընկեցութիւն: Թագաւորութիւն շահ Արրատ
մանկան: Միահեծանութիւն Ղուլի խանի և յաղթութիւնք
նորին: Եջ 57—81:

ԳԼՈՒԽ ԵՌԹՆԵՐՈՐԴ. Արշաւանք Ղուլի խանի ի հայս,
ի վերս, յաշխարհն Աղսւանից և յերկիրն լեկզու: Պատե-
րազմ և պարտութիւն զօրացն յօռմանցւոյ: Բանակելն Ղուլի
խանի ի Մուղան դաշտի և թագաւորելն ի վերայ պարսից:
Եջ 87—94:

Առանձին արժեք ունեն յերկրորդ և յոթերորդ գլուխ-
ները: Յերկրորդ գլուխը, ինչպէս ասվեց, մեր պատմութեան
համար նոր և կարևոր նյութ և պարունակում, իսկ յոթե-
րորդ գլուխը միջանի մանրամասնութեաններ և տալիս
վրաստանի պատմութեան համար: Ղուլի խանի Հայաստան
կատարած արշավանքների մանրամասնութեանները մեզ
ծանոթ են ժամանակակից ականատես պատմագետ Արրահամ
Կրետացու պատմութեանից: Արրահամ Յերեանցին նույնը
տալիս և անցողակի և համառոտ: Շատ անբավարար են
պատմագրի տված տեղեկութեանները՝ Գիլանը ուսմանից
հետ վերցնելու մասին:

Ընթերցողների դյուրութեան համար զբքի վերջը զրել
ենք անհրաժեշտ ցանկեր՝ անձնանունների, տեղանունների,
և նյութացուցակ:

ԱՐՐԱՀԱՄ ԵՐԵՒԱՆՅԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՑՆ

1721—1736

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՅՆ,

ՈՐՔ ԵՂԵՆ ՅՕՍՄԱՆՅՈՅ Ի ՎԵՐԱՅ ՔԱՂԱՔԱՅՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵՒ
ՊԱՐՄԻՑ՝ ՅԵՏ ԳՈՒՄԱՐԵԼՈՅ ՄԱՀՄՈՒՏ ՍՈՒԼՏԱՆԻՆ ԱՂՈՒԱՆԻՅ Ի ՎԵՐԱՅ
ԱՐՔԱՅԻՆ ՊԱՐՄԻՅ ՇԱՀ ՍՈՒԼՏԱՆ ՀՈՒՍԵՒԻՆԻՆ]

[Գ Լ Ո Ւ Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն]

ԹԷ¹⁾ որպէս շահ Թամազ որդի արքային պարսից Հիւսէի-
նին ձեռն էարկ զթագաւորութիւն հօր իւրոյ զյափճակեալն
յաղուանից յինքն դարձուցանել, եւ քէ որպէս Մ'ցխիք
բաղաֆն ասպատակեցաւ ի լակզի Թաթարաց եւ յետոյ առաւ
յօսմանցւոց:

§ 1 Յետ²⁾ գումարելոյ աղվանից Մահմուտ սուլ-
տանին ի վերայ արքային պարսից շահ սուլտան Հիւսէինին
(յորժամ էառ զմեծ քաղաքն Շօշ զաթոռ թագաւորութեան
նորա եւ սպան զնա եւ զորդիս նորա) յամին հազարերորդի
հարիւրերորդի եօթանասներորդի հայկազեանս թուականի
[1721 թ.], ի ժամանակի, յորժամ սասանեալ, դղրդեալ, խռո-
վեալ ծփիւր աշխարհն Պարսից, եւ իշխանք գաւառացն ի
հերքել լայնածաւալ միապետութիւն նորա՝ հակառակ մի-
մեանց յարուցեալ տազնապէին եւ զաշխարհն ամենայն հար-
ուածովք սրոյ եւ գերութեան յաւեր ածել ձգէին, — տունս
Հայոց, որ ըստ երևելի մասին ընդ պարսից տէրութեան
գրաւեալ կայ, ի սակս բազմանալոյ անօրէնութեանցն զմե-

1) Ձեռագրում սրա վերևի տողի մեջտեղում իբրև տրոհող վեր-
նագիրը գրված է Մամն:

2) Ձեռագրում սրա վերևի տողի մեջտեղում իբրև տրոհող վեր-
նագիրը գրված է Գլուխ:

պատուէր ետ նմա առ իւր առնել զորդին Վաղդանայ և երթալ, առնուլ զՄցխիթ քաղաք: Եւ փութանակի Մուստաֆա փաշայն երկոտասան հազար զօրօք ի վերայ Մցխիթայ և էառ զնա յամին հազարերորդի հարիւրերորդի եօթանասներորդի երկրորդի հայկազեանս թուականի [1723 թ.] յամսեանն դեկտեմբերի:

§ 7 Եւ ի վախճանիլ այսմ ամենայնի՝ հրաման ետ զորդին Վաղդանայ ի զգուշութեան պահել. և պահէին զնա վեց պահապանօք ի կապանս ի տան միում ի Մցխիթ քաղաքի: Դէպ եղև, զի մի ոմն ի պահապանաց անտի յաղգէ վրաց էր և նա ինքն էր, որ մատուցանէր նմա զկերակուր: Եւ զայս գործ յայն սակս նմա յանձն արարեալ էին, զի սա միայն ի մէջ նոցա, որք պահապանք էին, գիտէր զվրացի խօսիլ. և որդին Վաղդանայ վրաց լեզուաւ միայն կարէր խօսիլ և ոչ իմանայր զհագարացոց բարբառն: Հրաման եղեալ էր ի փաշայէն վրացոյն այնմիկ՝ զայն սպասաւորութիւն առնել և խօսակից լինիլ նմա: Եւ եղև ի հանապազորդէն նորա ի խօսակցութիւն ընդ նմա, ի հասարակ մարդկային գիծոյ և ի համագգային սիրոյ շարժեալ՝ կարեկից լինէր նմա և հնարս վասն ազատութեան նորա խորհէր ընդ նմա: Եւ յետ ոչ բաղում աւուրց ի հասարակ գիշերի, մինչդեռ այլ պահապանքն ի քուն էին, հնարս գործեալ հնան զնա ի կապանաց և ի տանէ անտի, և փախուցեալ զերծան երկօրինն ի Մոսկովաստան: Իբրև ազգ եղև փախուստն նոցա փաշային, հեծեալս արձակեաց զկնի նոցա, այլ ոչ կարային գտանել:

[ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ]

Թէ որպիսի մարտիւ պատերազմի առին օսմանցի՞ գերեվան:

§ 8 Իբրև¹⁾ տիրեաց օսմանցին Մցխիթայ, զքնակութիւն կալաւ նստիլ անդ յամին հազարերորդի հարիւրերորդի եօթանասներորդի երկրորդի հայկազեանս թուականի [1723 թ.] յամսեանն դեկտեմբերի: Յաւուրսն յայնոսիկ ազգ եղև Սարու-Մուսթաֆա փաշային, թէ սուլտանն աղվանից յետ նուաճելոյ զքաղաքն Շօշ՝ հաստատեալ է ի Համատան և զէմ եղեալ է անտի այսր արշաւել: Հրովարտակս զրեաց փաշայն առ սուլտան Ահմէտն՝ իրազեկ առնել զնա, թէ «Աղվանն հանդերձեալ է յերևան գալ, և յորժամ այս լինի, այնուհետեւ յաջողի նմա արշաւել ի վերայ Մցխիթայ՝ հանել ի ձեռաց մերոց»: Իբրև ծանեաւ զայս սուլտանն, փութանակի զԱրդուլա փաշայն, որ մականուամբ Բօլիուրու անուանիւր, զօրավար կացոյց և առաքեաց զնա եօթանասուն և հինգ հազար զօրօք ի վերայ Երևանայ:

§ 9 Եկն, եհաս նա ի կարին քաղաք և անդէն զտեղի էառ ամիս մի, զի ձմեռն էր: Եւ ի ժամանել ամսեանն մարտի՝ չու արար անտի, || եկն, եհաս և բանակեցաւ նա ի տեղի մի, որ յայլազգեաց բարբառս Ասիայ-Հայ կոչի: Եւ առաքեաց առաջի երեսաց իւրոց ի գրգիռ մարտի զերկուս յիւրոց զօրականաց անտի, որոյ միում անուն էր Եալուզ Հասան, և ինքն էր կարնեցի, և երկրորդին՝ Դօշ Ալի: Եւ երկօրին ունէին զօրս իբրև հազար ութ հարիւր: Այն ինչ հասին նոքա ի տեղի մի եղեվարդ անուանեալ մերձ Երեվանայ, ազգ եղև իշխանին Երևանայ, որում անուն էր

4. v

1) Ձեռագրում տողակերպի գրված է 1:

Միհրապի. և ել նա ընդդէմ նոցա երկոտասան հազար սպա-
ռազինօք: Ի դիմի հարան միմեանց երկոքին դիմամարտքն,
և յայնմ վայրի բազում վիրաւորք ցերկոցունց կողմանց
անկանէին: Հարին, կոտորեցին օսմանցիքն ի զօրացն
պարսից աւելի քան զմեռասան հազար սպառազէն, և մնա-
ցեալքն փախստեայ լինէին իշխանաւն հանդերձ և եկեալ
ի քաղաք անդ ամրանային և միւս անգամ ելանել տը-
տաքս ոչ իշխէին:

§ 10 Այլ¹⁾ Ղօչ Ալին և Եալղուզ Հասանն յառաջ
խաղացեալ գային, պատէին զգիւղաքաղաքն Կարբի, որ
մերձ է Երեւանայ և ասպատակել կամէին: Չայն իբրեւ տե-
սին կարբեցիք, զահի հարան յերեսաց նոցա և ի վերայ
ուստերաց և դատերաց իւրեանց տարակուսեալ վարանէին:
Որք աստուածասէրք էին ի նոսա, աղօթիւք առ Աստուած
պաղատէին՝ ողորմիլ, անխայել յանձինս իւրեանց և ոչ
մատնել ի սուր և ի գերութիւն զուստերս և զգասերս իւր-
եանց: Ապա գլխաւորքն նոցա խորհուրդ արարեալ ընդ
միմեանս՝ զայր մի ի միջոյ իւրեանց առաքեցին աղդ առ-
նել իշխանին Երեւանայ և ասել, թէ «Ահաւասիկ զօրն օս-
մանցուց եկեալ, հասեալ պաշարեաց զԿարբի: Յեթէ կամք
իցեն տէրութեանդ, առաքեսցես մեզ զօրս ի պահպանու-
թիւն, և մեք պատրաստեալ կամք դնել զանձինս ի վերայ
քաղաքիս: Ի մարտ պատերազմի ելցուք ընդդէմ նոցա և
վանեցուցը»: Այլ իշխանն Երեւանայ ոչ լուաւ նոցա օգնել
ինչ, զի և անձին իւրում չէր բաւական: Եւ կարբեցիքն
զառաջինն ոչ փութացան բանս հպատակութեան առ օս-
մանցիսն առաքել, այլ աճապարեցին զտունս իւրեանց ամ-
րացուցանել և զանցս մտից գեղջն խնուլ, իբրեւ թէ ընդդէմ
կալոց իցեն նոցա:

§ 11 Եւ այսպէս զգուշացեալ կային յաւուրս ինչ,
մինչև եկն, եհաս անդ Արդուլա փաշայն ամենայն զօրօք,
զի նա էր գլուխ ընդհանուր զօրուն: Վասն զի կարբեցիքն

¹⁾ Ձեռագրում տողասկզբին գրված է 2:

համարէին, թէ իշխանն Երեւանայ զօրս առաքէ ի պահ-
պանութիւն իւրեանց, և ոչ գիտէին, թէ նա ամենեին ան-
զօր, անզօրավիճ՝ յամրութիւն բերդին միայն ապաստանեալ
կայ: Բայց ի խնամոց Աստուծոյ եղև այս, զի Արդուլա
փաշայն վոչ վաղվաղակի յարձակեցաւ ասպատակել զգիւ-
ղաքաղաքն, այլ նախ առաքեաց բանս խաղաղութեան խօ-
սիլ ընդ նոսա և ասել, թէ: «Դուք ի սկզբանէ ի վաղ ժա-
մանակաց հետէ հպատակք էիք և այժմ ընդդէ՞ր ամբռնայք
ընդվզիլ: զի՞ կայ ձեր զինվորի վասն երկրիս, որոյ տէ-
րութիւնն ոչ է ձեր, և ի տարապարտուց զգիւղն ձեր ի
սուր և ի գերութիւն մատնէք: Եւ արդ զարձարուք դուք
յառաջին հպատակութիւն ձեր, և ես ոչ թոյլ տաց զօրաց
խմոց առնել ինչ չար ձեզ. պահապանս եդից առ ձեզ զգուշի
մի, և ամենեին ձեզ փրկաւ ինչ ոչ հասցի»: Իբրեւ ի միտ
առին զբանս զայս առաջակայք գիւղաքաղաքին, յերկիւղէ
և ի յուսոյ տագնապեալք՝ խորհուրդ առնէին ի մէջ իւրեանց:
Ոմանք ասէին. «Մի գուցէ այսպիսի բանիւք նենգութեամբ
զմեզ նուաճեալ՝ ստեսցէ խոստման իւրում և ի գերութիւն
վանեցցէ զմեզ և զկանայս և զմանկունս մեր»: Այլք ասէին.
«Ոչ այդպէս է, այլ հարկ է մեզ հպատակ լինիլ, զի ոչինչ
կարողութիւն է մեր, և ոչ ուստէք օգնութիւն ընդդէմ կալոյ
աչնչափ զօրաց բազմութեան»: Ապա հաստատեցին ի մէջ
իւրեանց այսպէս պատասխանի առնել. «Տացես մեզ, ասեն,
զաւուրս տասն, մինչև զմերս զամենեսեան ի հպատակու-
թիւն հաւանեցուցուք»: Չիջաւ պարզամիտ բանից նոցա
փաշայն, զի ոչ կամէր զգիւղաքաղաքն ասպատակել և գեր-
կիւրն անմարդի առնել:

§ 12 Յետ¹⁾ այսորիկ առաջակայք գիւղաքաղա-
քին զայր մի առաքեցին || ի ծածուկ առ Միհրապի իշխանն
Երեւանայ՝ ասելով, թէ «Մեք ահաւասիկ պաշարեցեալ ի զօ-
րացն օսմանցուց՝ առ հարկի բանս եղաք զօրազլխի նոցա
յետ տասն աւուրց զԿարբի տալ, զի ոչ կարեմք զդէմ

¹⁾ Ձեռագրում տողասկզբին գրված է 3:

ունել այնչափ զօրաց նոցա բաղմութեան»։ Իբրև լուաւ Միհրալին զբանս զայս, ոչ հաճեցաւ ընդ դաշն նոցա, այլ պատուէր ետ նոցա մարտնչել քաջութեամբ և ոչ անձնատուր լինիլ։ Եւ խոստացաւ նոցա զբարութ և զայլ պիտոյս առաքել։ Պատճառս քաջալերելոյ զնոսա զնէր զայս, թէ «Կաթուղիկոսն ձեր առ շահ Թամազն գնացեալ է՝ հոգալ վասն վտանգաց պատերազմիս, որ ի վերայ մեր կայ. և սորդ, երկայնամիտ լերուք, մինչև զլուր ինչ առ ի նոցանէ և զօգնութիւն ընկալցուք»։ Ճշմարիտ էր այս, զի Աստուածատուր կաթուղիկոսն հայոց յաւուրսն յայնոսիկ կոչեցեալ ի շահ Թամազէն՝ գնացեալ էր առ նա. այլ զսոյն զայս պատճառս յուսադիր լինելոյ նոցա զնելն ամպարիշտ իշխանին՝ անօգուտ անմտութիւն էր։ Ի կորուստ անձանց նոցա վարէր զնոսա թշուառական, զի էր օտարազգի և անհաւատ, և ոչ ինչ փոյթ էր նմա գերութիւն և կոտորումն քրիստոնեայ ազգին մերոյ։ Վասն զի եթէ հարազատ, հաւատարիմ խնամածու իցէր, զիմք մարթ էր նմա զնոսա այսպէս իբրև զոչխար ի սպանդ վարել. քանզի զի՞նչ համեմատութիւն էր անպարիսպ, անխրամ և անզօր գիւղաքաղաքի միոյ առ այնչափ բաղմութիւն զօրացն, որք պաշարեցին զնա. թէպէտ և էին ի նմա բազումք, որք կարէին զինուորիլ։

§ 13 Այլ զլիաւորք գիւղաքաղաքին խորհուրդ արարեալ ընդ միմեանս՝ արհամարհեցին զբան նորա իրաւամբք և յանձն առին անձնատուր լինել զօրացն օսմանցւոց։ Պատրաստեցին տանել նմա զընծայս յօսկւոյ և արծաթոյ և լականց պատուականաց, զի հաճեցեն զփաշայն։ Եւ ի ժամադրեալ աւուրն առաքեցին առ նա ի ձեռն նոցա, զորս ընտրեցին։ Ընկալաւ զնոսա փաշայն և սկսաւ հարց փորձ առնել զնոսա, թէ «Ո՞րչափ և քանի են անձինք¹⁾ ի գիւղաքաղաքի ձերում»։ Եւ նոքա ասին. «Են արդեօք իբրև վեց հազար»։ Ապա ասէ փաշայն. «Եթէ ճշմարտիւ

¹⁾ Ձեռագրում անձինք։

խոստանայք մեզ հպատակ լինիլ, հանէք յամենայն տանց և յանձանց զամենայն զէն պատերազմի և բերէք առ մեզ»։ Եւ նոքա յանձն առին այնպէս առնել։ Եւ առաքեաց ընդ նոսա փաշայն զգունդ մի զինուորաց և եկեալ հանին զամենայն զէն յաւաքանչիւր անձանց և առ իւրեանս պահեցին։ Ապա խիւղայ ետ փաշայն չորից զլիաւորաց գիւղաքաղաքին, որոնց միոյն անունն էր Աղաբար, երկրորդին՝ Սարգիս, երրորդին՝ Պօղոս, և չորրորդին՝ Աւագ։ Եւ պատուիրեաց փաշայն զնորին, զոր եղ ի նմա, պահել զգունութեամբ և ինքն պատրաստեցաւ երթալ ի վերայ Երևանայ։

§ 14 Զու¹⁾ արար Արզուլա փաշայն ի դաշտէ անտի Եղէվարդայ և եկն, բանակեցաւ ի տեղի մի հանդէպ Երեվանայ՝ Սամբէկի Դալմա անուանեալ յանուանէ Զրմոյն, որ անդ լեալ է։ Եւ որք շուրջ զԵրևանաւ գտան բնակք ի զեօղս և յաղարակս, ամենեքեան փախուցեալք ի քաղաք անդ մօրին։

Եւ յետ եօթն աւուրց պաշարման Երևանայ, մինչդեռ հէնն օսմանցւոց չէ ևս յեջմիածին միեցեալ էր յասպատակելի, հնաս հրովարտակ յօսմանցւոց սուլտանէն, յորում պատուիրէր փաշային անխայել յեջմիածին և ոչ կոխան տալ զօրաց իւրոց, պահապանս զնել նմա չիւրոց անտի զօրաց, զի մի ոք ինչ յափշտակիցէ անտի, կամ խուլիցէ զօրանդ յեղեւոց։ Եւ եղև այս ի յաջողելոյ խնամոց զթութեանն Աստուծոյ։ Զի ի ժամանակին, յորում լինէր զօրացն օսմանցւոց ի Հայաստան միմի, ոմն բարեպաշտ մեծատուն ի հայոց ազգէ, Սեղրոս անուանեալ, որ իրաց պիտոյից արքունի պալատանն ծառայելով շնորհս գտեալ էր և էր ինքն անուանի, քան զամենայն մեծամեծս հայոց, որք ի կոստանդնուպօլիս են, բարեխօս եղեալ էր վասն էջմիածնին, որպէսզի առ խնամս ազգիս հայոց և առ օգուտն արքունի հրաման տացէ սուլտանն և պատուիրեսցէ փաշային՝ ի սեջմիածինն անխայել և ոչ թոյլ տալ զօրաց իւրոց դայն

¹⁾ Ձեռագրում տողակգրին գրված է 4։

Ֆ.Վ

սուրբ տեղին ասպատակելը: Եւ փաշայն, ըստ բանից սուր-
տանին հրովարտակի, զգուշացոյց զգործն յասպատակելոյ
և եղ անդէն գունդս զինուորաց ի պահպանութիւն: Ընդ
յայտսիկ աւուրս || Աստուածատուր կաթողիկոսն հայոց ոչ
կայր յէջմիածինն, այլ ի Թաւրէզ առ Թամազ շահն գնա-
ցեալ էր:

§ 15 Եւ յորժամ Արդուլլա փաշայն զիմէր յառաջ՝
առնուլ զբերդն Երեւանայ, նախ պատգամաւորս առաքեաց
խօսիլ ընդ նոսա բանիւք խաղաղութեան, զի առանց զինու-
մարտի տացեն զբերդն: Պատասխանի արար նմա իշխան
քաղաքին, որոյ անունն էր Միհրալի, և ասաց, թէ «Առա-
քեսցուք զբանս ձեր առ շահն մեր և, թէ հաճեսցի և հրա-
ման տացէ մեզ, տացուք ձեզ զբերդն. իսկ թէ ոչ, ոչ իշ-
խանք մեք մեզէն տալ»: Իբրև ետես փաշայն, զի այս ոչ էր
պատասխանի՝ խաղաղութեամբ տալոյ զբերդն, պատրաս-
տեցաւ ի պատերազմ:

Ապա¹⁾ յառաջ մատոյց օսմանցին զգորս իւր հան-
դէպ Երեւանայ պաշարել զնա և սկսաւ զգործն²⁾ կարգել, կա-
ռուցանել և արձակել ի վերայ բերդին:

Յայնժամ³⁾ հրաման ետ Միհրալին պարսկացն՝ եր-
թալ, խառնիլ ընդ հայսն և ի միասին մարտնչիլ: Մարտ
եղին ընդդէմ օսմանցուց զաւուրս վաթսուն և զբազումս
կոտորեցին ի թշնամեաց և ոչ ետուն նոցա մտանել ի ներքս:
Տեսեալ Արդուլլա փաշայն զնուաղիլ իւրոցն՝ առաքեաց
ի մարս և կոչեաց անտի յիւր թիկունս. և եկին ի նոցանէ
լեռ [35,000] վառեալք ի պատերազմ, և ոչ նոքօք կարաց
յաղթել քաղաքին:

§ 16 Իբրև ետես փաշայն զհաստատութիւն քաղա-
քացուցն և զնուաղութիւն իւրոցն, լքաւ այնուհետեւ զգործն
յառաջ միւսիւր: Եւ առաքեաց հրովարտակ առ սուլտան իւր
ասել, թէ «Բազում են զօրք քաղաքիս, և ի մէնջ անկան

¹⁾ Ձեռագրում տողակգրին զրված է 5:

²⁾ «այստեղ ու այլուրեք բով բառի փոխարեն հենց
այսպէս գրք:

³⁾ Ձեռագրում տողակգրին զրված է 6:

բազումք. զի՞նչ արդեօք հրամայես առնել. առաքես մեզ
զօրս ի թիկունս և կամ հրաման տաս դառնալ յետս¹⁾»:
Յայնժամ սուլտանն հրամայեաց փաշայն Քողահիոյ²⁾ հա-
սանիլ նմա ի թիկունս: Եւ եկն, եհաս նա տասն հազար
վառեալ զօրք և բանակեցաւ մերձ:

Եւ³⁾ յետ երկու աւուրց ի մի վայր ժողովեալ՝ փա-
շայքն խորհեցան և ևս յառաջ մղել զգորն և այլ ոչ թու-
լանալ: Եւ ի լուսանալ առաւօտու, յաւուրն հինգշաբթի,
յառաջ մղեցին զգորն և մերձեցան յարձակաքաղաքն Երե-
ւանայ: Եւ զի գետ մեծ կալ առաջի քաղաքին, Ջանգու-
անուանեալ, և եղև ընդ անցանէն իւրեանց զայն գետ,
ծածկեաց բազմութիւն նոցա զերեսս ահագին, ընդարձակ
գետոյն, և իւր ցամաքեալ՝ ոչ երևէր ջուր գետոյն: Եւ էանց
օսմանցին ի գետն և եհաս քաղաքին և ոչ կարաց միան-
գամայն յառաջ խաղալ, զի մարտիկքն քաղաքին մարտ եղեալ
ընդդէմ նոցա՝ արգելուին մինչև յօր հասարակ: Եւ սոքա
էին միայն հայք, քանզի պարսիկքն ընդ իշխանի քաղաքին
փախուցեալ՝ ի բերդն ամրացան և զհայսն թողին յանպա-
րիսպ քաղաքի անդ մարտնչիլ: Յայնժամ աւուր երկու հա-
զարք ի քրիստոնէից ի սուր անկան: Եւ գլխաւորք պատե-
րազմողացն հայոց էին սոքա. Հունդիբեկեան Յովհաննէսն,
Բիշիբեկեան Պօղոսն, Կառչիկ Յովհաննէսն և Միրզէջանեան
Դաւիթն:

§ 17 Վարդապետ⁴⁾ ոմն էր ի քաղաքի անդ, Գրի-
գոր անուամբ. սա մտեալ ի վանս սրբոյն Սարգսի, որ ի
Ձորագիւղ անուանեալ թաղի անդ է, զբազմութիւն ժո-
ղովրդեանն հայոց կոչեալ ժողովեաց յայն վանս, և յառաջ-
նում ժամու գիշերոյն սկսան խորհուրդ առնել մեծամեծքն
ընդ վարդապետին և ասեն. «Զի՞նչ արասցուք. վաղիւն զմեզ

¹⁾ Ձեռագրում զի՞նչ արդեօք... դառնալ յետս հատվածը զրած եր
փակագծերի մէջ:

²⁾ Ձեռագրում Քողոնիոյ:

³⁾ «տողակգրին զրված է 7:

⁴⁾ «տողակգրին զրված է 8:

զամենեան ի սուր սուսերի մաշէ օսմանցին և զկանայս և զմանկունս մեր ի գերութիւն վարէ: Եւ խորհեալ¹⁾ հաստատեցին ի մէջ իւրեանց առնել, զոր կարևոր տեսանէին ի փրկութիւն անձանց իւրեանց և զաւակացն: Ի քաղաքի անդ ի տեղին, որ կոչուի թաղ անուանիւր, էին քրիստոնեայք փօշայք²⁾, և [100] տուն, մեծատունք և քաջասիրտք, վարժք զինու պատերազմի: Եւ նոցա զլիսաւորք ի ժամանակին յայնմիկ էին սոքա. առաջինն էր պարոն Դադարոն Բարուրեան, երկրորդն էր պարոն Կլոսդն, երրորդն էր պարոն Դաւիթն, չորրորդն էր պարոն Բէյրամն, և հինգերորդն էր պարոն Պետրոս: Սոքա և այլքն առհասարակ կոչեցեալք՝ եկին, ժողովեցան առ Գրիգոր վարդապետն: Յայնժամ ժողովուրդքն վարդապետուն հանդերձ լալագին ազադակեցին || առ նոսա յօգնութիւն հասանել, զի կարացեն զանձինս իւրեանց և զկանայս և զմանկունս զերծուցանել յանօրինաց, որք հասեալ, պատեալ, պաշարեալ տազնապէն և յարձակեն յաւար հարկանել: Պատասխանի եւ Դադարն և ասէ ցվարդապետն. «Վարդապետ, ահաասիկ ես զերկու հարիւր քաջամարտիկ երիտասարդս ունիմ, որոց ամենեքեան ունին զգէնս և վարժք են սրոյ և հրացանաց արձակելոց: Ընտսս ես ժողովեցից և նոքօք հանդերձ ողւով համ պատերազմեցայց»: Զհետ Դադարու և այլ մեծամեծք հայոց խոստացան զնոյն առնել: Որք էին՝ Ունդուրէկեան պարոն Յօհանն, պարոն Փերիգուլն, պարոն Արզումբէկն, պարոն Թադէոսն, պարոն Միւսն, պարոն Միլլրտիչն, պարոն Մալխասն, պարոն Նիկողայոսն, պարոն Սրապիոնեան Աւետիսն, պարոն Աղադատէն, պարոն Նուրին, պարոն Զօհրապն, պարոն Ալէքսանն, պարոն Աղամն, պարոն Գալուստն և պարոն Երամն:

§ 18 Սոքա ամենեքեան միաբան ի միասին խորհուրդ արարեալ ժողովեցին զընտիր ընտիր երիտասարդս

1) Զեռագրում խորեալ:

2) » բոսայ բանի փոխարեն հենց աշակես փօշայ:

ի գիւղօրէիցն Երեւանայ և եղեն ինն հազար վառեալք ի պատերազմ ի Փարաքարայ, ի Գուգումբեթայ, ի Կաւակերտայ, ի յԱւուրնոյ¹⁾, ի յԱւանայ²⁾, ի Զագաւանայ, ի Զագայ և ի նորա գեղջէ. զի ամենայն այր կարող պատերազմի գիւղօրէիցս այսոցիկ եկեալ ժողովեալ կային յարձակաքաղաքն³⁾ Երեւանայ: Այլ և ի քաղաքէ անտի Երեւանայ ի թաղէն, որ Հին Երեւան կոչի, ժողովեցան բազում խումբք երիտասարդաց վառելոց ի պատերազմ, որոց կառավարքն էին զօտէմարտիկ Նիկողայոսն, Մարիամին⁴⁾ որդի Անտոնիոսն և Խաթունին⁵⁾ որդի Բութիկն և տէր Մովսէսն: Եւ ամենեցուն գումարն եղև ինն հազար չորս հարիւր քառասուն և երեք սպառազէն քաջ պատերազմողք, ամենեքեան վառեալք սուսերաւ և թվանկաւ: Սոքա ամենեքեան զկանայս և զմանկունս և զարս անպէտս մարտի ի տունս իւրեանց թողեալ՝ եկին, գումարեցան կառավարչօքն իւրեանց հանդերձ ի թաղ մի Երեւանայ, որ Զորագիւղ անուանի, պատերազմել վասն անձանց և վասն կանանց և որդւոց իւրեանց: Եւ բաշխեցին իւրաքանչիւր թաղից գունդս գունդս՝ պահել զմուտս ճանապարհաց քաղաքին: Եւ կալին պատրաստութեամբ, զի եթէ ի ներքս միւսեցին զօրքն թշնամեաց, պատերազմեցին, իսկ եթէ ոչ, զտեղի կալցեն: Զի շուրջ քաղաքաւն էին այգիք և ծառատունկք ուռեաց բազում խիտք, զորս ի վաղ ժամանակաց տնկեալք էին լինիլ ի պահպանութիւն, ի պատսպարութիւն⁶⁾ քաղաքին: Իսկ և արտաքոյ ծառատանացն էր մեծ գետն Զանգու, և վասն սմին իրի զօրն օսմանցւոց զանգիտէր միանգամայն ի քաղաք անդ միւր, զի ի մէջ խիտ ծառատանաց անհնար էր զգէնս ի գործ արկանել, այլ զտեղի

1) Զեռագրում ի Յաղեցոյ:

2) » ի Յաւանոյ:

3) » յարձակաղաքն:

4) » Մարիամեան:

5) » Խաթունեան:

6) » ի պատսպարութիւն զբլամ ե փակագծերի մէջ:

առեալ յայնկոյս գետոյն՝ զգորս արձակէր ի վերայ քաղաքին և զհնարս խնդրէր յառաջ ընթանալոյ: Եւ երբեմն երբեմն ըստ մասին յառաջ մխիւր, ոչ ընդ իւրաքանչիւր կողմն քաղաքին, այլ ընդ կողմն Զորագեղջ, ընդ որ կողմն նուազ էր ծառատունկ:

§ 19 Իսկ իշխանն Երեւանայ և ամենայն մեծամեծք նորա ի ներքս ի բերդի անդ կային և անտի զգորս արձակեալ պատերազմէին: Սակայն յետ մերձենալոյ զօրացն օսմանցւոց ի քաղաք անդ՝ այնուհետեւ զորքն նոցա առ ոչինչ օգտէին, զի զորքն ի բարձուստ արձակեալ զառաջիկայ մերձաւորսն ոչ կարեն հարկանել, այլ զպատշաճ հեռակայս: Իշխանն Երեւանայ առեալ էր ի ներքս յամրոցն Երեւանայ ի մեծամեծացն հայոց՝ զերկոտաւան անձինս ամենայն տամբ նոցա, որոց գլխաւորք էին — մէլիք Սահակն՝ մէլիք Աղամալի որդին և եղբայր նորա Ադայ՝ Վէլին, պարոն Կարապետն, Միքայէլ Բարխուդարեան և Բաբաջանն Մոծակեան և այլք ընդ սոսա:

§ 20 Արդ, իբրեւ այսպէս պատրաստութեամբ կային քրիստոնեայքն արտաքոյ բերդին, եկին և այլ երեք հազար զօրք լեզիպատացւոց^{8.2} կուսէ յօգնութիւն օսմանցւոց և ընտանեացն առ նոցա գիւղիւ առանձին: Եւ լեալ սոքա յանդգնագոյնս քան զառաջինսն՝ առանց կարգի և հրամանի զքսին իւրեանց Արդուլայ փաշայի՝ զազանարար յարձակեցան յառաջ՝ ի քաղաք անդ մխիլ ընդ կողմն Զորագեղջ, և զհետ նոցա այլք ևս բազումք լատաճնոցն խառնաղանջք: Համարէին սոքա զգործն յաղթութեան ինքեանք միայն վճարել և առանձին զանուն և զփառս քաջութեան ժառանգել, միանգամայն և աւարին յառաջ քան զառաջին զօրսն հասեալ ի վերայ՝ զչար ցանկութիւնս իւրեանց լիպոյն ըսու: Եւ եղև ի մխիլն նոցա ի թաղն Զորագեղջ անուանեալ՝ տկարացան մարտիկքն, որք անդ կային, և փախեան յերեսաց նոցա մինչև ի թաղն Աղօրեաց: Աղդ եղև բռնալիցն, որք յայլ թաղս կային, եկին, հասին անդ երեք

հարիւր միանգամայն և մարտ եղեալ սրով և թվանկալ յաղթեցին թշնամեաց խնամօքն Աստուծոյ և կոտորեցին ի նոցանէ զվեց և [6,000] և զմնացեալսն ի փախուստ դարձուցին: Զի տեղին, ուստի մարտնչէին քրիստոնեայքն, էր բարձր, և տեղին թշնամեացն էր ցած: Բայց յայնմ աւուր անկան ի քրիստոնէից ոգիք իբրև հաղար և երեք հարիւր: Տեսեալ Արդուլայ փաշային զանկարգութիւն եգիպտացւոց բարկացաւ սրամտութեամբ և պատուէր հտ իւրոցն՝ առանց հրաման տալոյ իւրոյ մի ոք յառաջ խաղալ:

§ 21 Հրաման ելեալ էր ի սուլտանէն առ Սարու Մուստաֆա փաշայն և առ Ռաջար փաշայն երթալ ի վերայ Երեւանայ, նիզակակից, մարտակից լինել Արդուլայ փաշային, և նա զիտէր, զի գալոց էին: Աղդ եղև Արդուլայ փաշային, թէ անա Սարու Մուստաֆայն և Ռաջարն մերձ են հասանիլ: Այլ նա, մինչ չե¹⁾ եկեալ էին, միւս անգամ յառաջ մղեաց զզօրսն ընդ կողմն, որ Կոնդի թաղ կոչի: Յայնժամ գոռնդքն հայոց աճապարեցին լայն կողմն՝ զդէմ ունիլ նոցա, մարտ եղին քաջութեամբ, հարին զնոսա և ի բաց դարձուցին: Յայնմ նուազի չորեք հարիւր սպառազէնք ի հայոց անտի և քառասուն բռնալք եղև խոցք և անկան ի մահիճս, այլ ոչ մեռան: Յայնմ հետէ այլ ոչ ևս յաւել զօրն օսմանցւոց յառաջ մխիլ մինչև ի գալ երկուց փաշայիցն, զորս ասացաք,²⁾ իբ [38] հազար զօրօք: Եւ եղև յետ հասանելոյ նոցա խորհուրդ արար ընդ նոսա Արդուլայ փաշայն ի չորից կողմանց յառաջ մղել զզօրսն և անդուլ մարտնչիլ և ոչ թոյլ տալ զօրուսն յետս ընկրկիլ:

§ 22 Իբրև լուսն քրիստոնեայքն, զի երկու փաշայքն ևս եկին, յաւելան ի զօրս օսմանցւոց և լամենայն կողմանց իբրև զաւազ ծովու բազմութեամբ պատեալ, պա-

¹⁾ Ձեռագրում մինչև:

²⁾ » ասացաք բառից հետո նշան և զբոված և ձախ լուսանցրում արված և յերկտող հապկում. [...] եկին հա.

[...] սին?

շարեալ սպառնային զինքեանս կլանել, զահի հարան յերեսաց նոցա, զի գիտացին աշնուհետե, թէ որչափ և կոտորեսցին նոքա, ալ զհետ նոցա գալ և ընդ զտեղիս նոցա ոչ պակասին: Իսկ զալս ինքեանց առնել ոչ էր հնար, որովհետև ի քաղաքի անդ փակեալ, պաշարեալ կալին լամենայն կողմանց իբրև զձկուհի ի ցանց. ոչ ուստեք էր լուսն պատուութեան: Ժողովեցան առ Գրիգոր վարդապետ և ասեն. «Զի՞նչ արասցուք, զի թշնամիքն օրըստօրէ զբազմութիւն իւրեանց առաւելուն, և մեք օրըստօրէ պակասեալ նուազիմք»: Պատասխանի ետ վարդապետն և ասէ. «Հրեշտակս արձակեսցուք առ նոսա խօսիլ բանս հպատակութեան և խնդրեսցուք զհաշտութիւն»: Եւ ասեն. «Զ՞ առաքեսցուք առ նոսա»: Զի երկնչէր իւրաքանչիւր ոք զալս յանձն առնուլ: Քանզի յալլում նուազի Յարութիւն անուամբ ոմն առաքեցաւ ի նոցանէ և մինչ չե էր հասեալ նորա առ փաշայն՝ կալան զինուորքն և սպանին, վասնզի զինուորացն, որք զքաղաքն յաւար առնուլ ցանկալին, ոչ էր հաճոյ հաշտութեան պատգամաւորութիւնն:

9.r

§ 23 Ապա մի ոմն ի նոցանէ, Ախիջանեան Միրզէ անուանեցեալ, յառաջ մատեաւ զնել զանձն ի փրկութիւն հասարակաց և ասէ. «Ես վասն սիրոյ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի յանձն առնում զնալ ի պատգամաւորութիւն, և եթէ սպանցեն զիս, յօժարութեամբ մեռայց. իսկ եթէ ապրեցայց, հասից առ փաշայն և զոր ինչ || յանձնէք ինձ առ նա խօսիլ, խօսեցայց»: Ապա հանդերձեցին զնա ընծայիւք և արձակեցին. զնաց ընդ նմա և ծառայ նորա: Իբրև աշխիւ մերձ եղև ի բանակն օսմանցեոց, յարձակեցան ի վերայ նորա զինուորքն, կալան զնա և տարեալ խոտորեցոյցին ի տեղի մի և փողոսեցին: Իբրև ետես ծառայն զանցս տեառն իւրոյ, փախեաւ և ի պնդիլ զինուորացն զկնի նորա՝ ընկէց զինքն ի լեռնէն բարձու ի գետն Զանգու և խնամօք տեառն ապրեալ եհաս առ առաքիչսն իւր, պատմեաց նոցա զամենայն անցս, որք ընդ տէր իւր անցին, և ասէ. «Աւագ մեզ քրիստոնէիցս, զի մեղք մեր մե-

ծամեծք բազմացեալ են և անարժանս առնեն զմեզ ողորմութեան Աստուծոյ»: Յայնժամ ձայն բարձեալ ժողովրդեանն՝ ողբովք մեծաւ աղաղակեցին առ Աստուած քաւիչ լինել և մի արգելուլ զողորմութիւն իւր ի քրիստոնէից և կոծեցան ի վերայ սպաննեցելոյն: Ապա վարդապետն ալ ժողովեալ զժողովուրդն յեկեղեցին՝ մատուց զպատարագ և խոստովանութեամբ մեղաց իւրեանց պատրաստեցան և հաղորդեցան ի կենարար մարմնոց և յարենէ տեառն մերոյ և կային յիւրաքանչիւր տեղիս պատրաստութեամբ, ուր պիտոյ էր կալ:

§ 24 Եւ եղև ի վաղիւ անդր, որ օրն էր ուրբաթ, զորքն օսմանցեոց ի չորս առաջս բաժանեալք մխեցան ի քաղաքն ի չորից կողմանց: Եւ մարտ եղեալ յառաւօտէ մինչև ցերեկոյ, սոքա՝ աստի, և նոքա՝ անտի, խառնեցան ընդ միմեանս հայքն և օսմանցիքն. և աշնափ եղև հեղումն արեան, մինչև կարմրանալ Զանգու գետոյն և երկրին, որ առ գետովն. և հոտ արեանց և դիականց կոտորելոցն զքաղաքն բովանդակ մինչև ի հեռաւոր տեղիս լցին: Եւ առաւ քաղաքն յեթներորդում աւուր ամսեանն յունիսի, յամին հազար հարիւր եթանասներորդի երրորդի հայկազեանս թուականի [1724 թ.]: Կոտորեցան հզօրքն հայոց ի սուր սուսերի և գետահեղձ եղեն բազումք ի նոցանէ: Ի գերութիւն վարեցին օսմանցիքն զկանայս նոցա և զմանկունս և տարեալ լցին զնոսա ի բանակս իւրեանց և չար գործովք ապականեցին զնոսա:

§ 25 Եւ այս զիմարդ մարթ էր լինիլ, եթէ ոչ մատնեաց զնոսա Աստուած ի ձեռս անօրինաց: Եւ է՞ր աղազաւ արդեօք մատնեաց զնոսա Աստուած, զորս արեամբ Միածնի իւրոյ զնեալ և սրբեալ, յորդեգրութիւն իւր ընկալեալ էր: Ոչ ի յօժարութենէ իւրմէ մատնեաց Աստուած, ալ մեղք և անօրէնութիւնք նոցա բռնադատեցին զարդարութիւն նորա, քանզի բազմացան մեղք և անօրէնութիւնք նոցա և բողոքեցին յերկինս: Եւ զի՞նչ էր պատճառն բազմանալոյ մեղաց նոցա: Այս իսկ էր, զի կարգաւորք և աշխարհականք առ հասարակ ի բաց թողեալ զուսումն աստուածային պատուի-

բանացն և այլ մասանց քրիստոնէական վարդապետութեան՝ զբարւոք ապրիւն ըստ մարմնոյ միայն հոգային: Եւ թէպէտ օրըստօրէ ժամակարգութիւնք և պատարազք լինէին յեկեղեցիս, սակայն զայս ամենայն տխմարութիւն առանց ծանօթութեան իմանալի խորհրդոցն և առանց ներքին աստուածապաշտութեան կատարէին: Եւ միով մեկին բանիւ ասեմ, թէ նոքա առ հասարակ միայն զսուրբ կնիքն քրիստոնէական ունէին յովիս իւրեանց և անուամբ միայն և արտաքին իրօք միայն զքրիստոնէական կրօնս պահէին, իսկ զներքինն, որ է ճանաչումն ամենասուրբ երրորդութեան և մարդեղութեան բանին և փրկարար գործոց նորա և կրից ըստ պատշաճեալ իւրեանց չափուն ոչ ունէին և ունելոյ անփոյթք էին և ոչ գէթ ըզձային ճանաչել կամ ուսանիլ Եւ վասն այսորիկ մի ոք զարմասցի, թէ զիարդ Աստուած թոյլ տայ անհաւատից զայսպիսիս չար գործովք ապականել և ի հաւատոցն ուրացուցանել, վասնզի որ զԱստուած ոչ ճանաչէ և զՔրիստոսի տնօրէնութիւնսն և և զպատուիրանսն ոչ իմանայ և անփոյթ է ուսանիլ, այնպիսին թէպէտ և ոչ զայսպիսի¹⁾ անցս կրեացէ, անպիտան է ի հաւատս և արժանի է ընդ մէջ կտրելոյ և զբաժին նորա ընդ անհաւատսն դնելոյ:

10.7

§ 26 Իսկ իշխանն Երեմանայ և որք ընդ նմա մեծամեծքն պարսից և հայոց ի բերդի անդ ամրացեալ կային, իբրեւ այս ամենայն իրք եղեն, լքան, լուծան, պարտասեցան և հատան ի յուսոյ զբերդն ի ձեռս իւրեանց ունելոյ և այնուհետեւ զանձինս իւրեանց միայն ապրիցուցանել հոգային: Յառաջ քան զաւուրս || զայստոսիկ, մինչդեռ մարտնչէր օսմանցին ընդ քաղաքին Երեմանայ, շահ՝ Թամազն, որ կայր ի Թաւրէզ, ել անտի վեց հազար զօրօք զնալ ի Խորասան պարսից, զի զանգիտէր այնչափ զօրօք զայլ հասանիլ ի պաշտպանութիւն Երեմանայ քաղաքին: Եւ յեւանել իւրում անտի զկաթուղիկոսն Աստուածատուր,

¹⁾ Ձեռագրում պայսպիսի:

զոր առ իւր ունէր, որպէս ի վեր անդր պատմեցաք, արձակեաց յիւրմէ զնալ յէջմիածին: Իբրեւ հաս նա անդ, լուաւ վասն նորա Աբղուլա փաշայն և առաքեաց, կոչեաց զնա: Եւ իբրեւ եկն նա, ընկալաւ զնա պատուով և հրամայեաց նմա զհանդերձ շքոյ զզեցուցանել և նստոյց զնա առ իւր և խօսեցաւ ընդ նմա բազում քաղցրութեամբ: Եւ զերիս աւուրա շքով մեծաւ պահէր զնա ի բանակի անդ: Յետ այնորիկ խօսել սկսաւ ընդ նմա վասն իրաց առաջիկայ պատերազմին և ասէ ցնա: «Զի՞նչ արասցուք, զի յետ այսչափ նուաճելոյ մերոյ զքաղաքս՝ զայս, նոքա, որք ի ներքս ի բերդի անդ ամրացեալ կան, դեռ ևս պնդեալ են պահել զնա և ոչ տան մեզ, զի խաղաղութիւն լիցի»: Պատասխանի ետ կաթուղիկոսն և ասէ. «Փոքր մի ևս համբեր, և ես զնացեալ խօսեցայց ընդ նոսա և հրահանգեցից զնոսա ի հնազանդութիւն, և տացեն զբերդն»:

§ 27 Իբրեւ գնաց, մատեաւ կաթուղիկոսն առաջի բերդին, ազդ եղև իշխանին, թէ կաթուղիկոսն եկեալ կայ առաջի բերդիս: Եւ առաքեաց նա զմի ոմն յառաջակայից իւրոց խօսիլ ընդ նմա ի ներքուստ և հարցանել, թէ վասն որոց իրաց եկեալ իցէ և զի՞նչ լուր ունիցի ի շահ Թամազէն: Եկն, եկաց նա ի տեղին խօսելոյ, եհարց ցկաթուղիկոսն և ասէ. «Վասն որոց իրաց եկեալ ես, և զի՞նչ լուր է ի շահէն մերմէ»: Պատասխանի ետ կաթուղիկոսն, թէ «Ձեզ անտի նպաստութիւն ինչ լինելոյ ոչ գոյ ինչ յոյս, այլ դուք ձեզէն զօգուտն անձանց ձերոց խորհեցարուք»: Իբրեւ լուաւ զայս իշխանն, յոյժ տրամեցաւ և աւաղս և եղուկս կարգաց անձին իւրում և ելաց: Եւ առաքեաց զերիս ի մեծամեծացն հայոց, զորս առ իւր ունէր, զկարապետն, զՍահակն և զԱնտոնն և ասէ. «Գնացէ՛ք, տեսէ՛ք, զի՞նչ կամի բանիւն այնու ծանուցանել մեզ կաթուղիկոսն ձեր»: Իբրեւ եկին, պատմեաց նոցա կաթուղիկոսն զիրս շահ Թամազին և եցոյց նոցա զխաղաղութեան բանսն փաշային, թէ «Խոստացաւ խաղաղութեամբ արձակել զձեզ, եթէ

խաղաղութեամբ տայցէք նմա գրեւորն: Եւ երթեալ պատմեցին զբանս զայս իշխանին, և կաթուղիկոսն գնաց անտի պատասխանի առնել փաշային: Եւ խնդրեաց զաւուրս ինչ լուր, մինչև խորհեացին, և ինքն գնաց յէջմիածին:

§ 28 Յայնժամ իշխանն զմեծամեծս իւր ժողովեաց ի խորհուրդ, թէ զինչ արասցեն: Եւ եղև ի խորհելն նոցա մի ոմն ի նոցանէ, որոջ անունն էր Մէժլումբէկ, ասէ. «Ինձ թուի, թէ հարկ է մեզ տալ զբերդն, և լաւ լինի մեզ դաշամբ ազատութեան անձանց մերոց տալ զնա, քան ընդդիմանալ նոցա յաւուրս ինչ և կորուսանել միանգամայն զսա և զանձինս մեր»: Պատասխանի ետ և այլ ոմն ի բազմեւոցն, որ Չէրչի-բաշի անուանեալ էր, և ասէ. «Եթէ տայք օսմանցւոց զբերդս զայս, ստուգիւ գիտաջիք, զի գտունս մեր աւար հարկանեն և զընտանիս մեր ի գերութիւն վարեն. վասնզի թէպէտ և այժմ ազատ արձակել զմեզ խոստանան, բայց յետ տալոյ մերոյ զբերդն՝ ստեն»: Ապա ետ պատասխանի և այլ ոմն ի նոցանէ և ասէ. «Ոչ այդպէս, այլ զկաթուղիկոսն հայոց ի ներքս առցուք՝ տեղեկանալ միւս անգամ ի նմանէ վասն իրիս ախորիկ»: Յայնժամ Միհրապիւն զբանս զայստիկ, զորս ասացին առաջակայքն իւր, եղ առաջի մեծամեծացն հայոց, զորս ի բերդն ընկալեալ էր, և ասէ, թէ «Այսպէս և այնպէս ասացին պարոնայքն մեր վասն բերդիս և վասն անձանց մերոց. և արդ դուք զինչ ասէք»: Պատասխանի ետուն նոքա և ասեն. «Հրամանքն քո է»: Ապա ասէ Միհրապիւն. «Առաքեսցուք զոմն բերել զկաթուղիկոսն առ մեզ»: Բայց ոչ գոք¹⁾ ի պարսկաց անտի համարձակեցան յղել, քանզի ստուգիւ գիտէին, զի օսմանցիքն ընդ գտանելն զոք ի պարսկաց անտի արտաքոյ բերդին՝ նոյն ժամայն խողխողեն:

§ 29 Ապա սահմանեցին զմի ոմն ի հայոց անտի առաքել հրովարտակօք առ փաշայն և խնդրել ի նմանէ, զի զկաթուղիկոսն հայոց միւս անգամ ի բերդն յղեսցէ, որպէսզի միջնորդութեամբ նորա || զաշն խաղաղութեան հաս-

տատեսցի: Եւ հանդերձեցին զպարոն Անտոնն առաքել. և իջուցին զնա առատանաւ ի պարսպէ անտի ի վայր, զի զբերդն բերդին ոչ կամէին բանալ, թէպէտ և սպիտակ նշանակն խաղաղութեան արդէն կանգնեալ էին ի յամբարտակի անդ բերդին: Իբրև գնացեալ մերձեցաւ նա ի բանակն օսմանցւոց, հասին ի վերայ նորա ոմանք ի զօրուէն և ամին զնա առ փաշայն, թէ «Դու ուստի ես և հար ուղղեալ էիր գնալ»: Պատասխանի ետ Անտոնն. «Ի բերդէ անտի առաքեցեալ եմ բերել զգիր առ վսեմութիւնդ»: Եւ հանեալ զգիրն ետ ցփաշայն:

Իբրև ծանեալ փաշայն զգրեալսն, առաքեաց վաղվաղակի ի զօրականաց իւրոց յէջմիածին՝ բերել զկաթուղիկոսն առ իւր: Իբրև եկն կաթուղիկոսն և եկաց առաջի, հրաման ետ նմա փաշայն բազմել և խօսեցաւ ընդ նմա և ասէ. «Միհրապի խանն խնդրէ զքեզ. երթ առ նա և տես՝ զինչ բանք են նորա առ մեզ»: Եւ եկն կաթուղիկոսն ի դուռն բերդին:

§ 30 Առին զնա ի ներքս և ամին յապարանս իշխանին: Եւ ամենայն մեծամեծքն պարսից և հայոց ժողովեցան անդ և ակն կալեալ սպասէին բանից նորա, որպէս զի զխարդ ինչ առնել ցուցցէ նա վասն զանձինս իւրեանց ապրեցուցանելոյ, այնպէս առնիցեն: Ապա կաթուղիկոսն բազում բանիւք յուսադիր արարեալ զնոսա՝ հաւանեցոյց հաւատալ խոստման փաշային և տալ զբերդն: Եւ առեալ ի նոցանէ զբանս տալոյ բերդին՝ ել, գնաց առ փաշայն: Եւ մատուցեալ նմա զպատգամս նոցա՝ աղաչեաց զփաշայն զդաշինս ազատ արձակելոյ զնոսա հաստատել: Յանձն էառ զայս փաշայն և խիլալս պարգեհաց կաթուղիկոսին: Ապա կարգեաց զզօրս իբրև գերիս հազարս՝ երթալ ընդ կաթուղիկոսին, մատուցանել զգիրն հաշտութեան և մտանել ի բերդն: Գնաց կաթուղիկոսն կարգեալ զինուորօքն, մերձեցաւ ի բերդ անդ և մատուց նոցա զգիրն: Առին նոքա զգիրն և տեսին՝ զինչ գրեալ էր և բացին նոցա զգուռն: Եւ յառաջ

¹⁾ Չեռագրում գույ ու:

եմուտ ի ներքս կաթուղիկոսն, և զօրքն զկնի: Եւ փութա-
ցեալ զինուորացն՝ կալան զգործն բերդին պահել: Կաթու-
ղիկոսն նստաւ ի հրապարակի բերդին, մինչև ամենայն
զօրքն օսմանցւոց ի ներքս մօտին խաղաղութեամբ: Ապա
եւ, գնաց Միհրալի խանն, և կաթուղիկոսն ընդ նմա՝ յան-
դիման լինել փաշային և յարգել զնա առաջակալութեւ և
զօրագլխօք իւրովք հանդերձ: Եւ ընկալեալ եղև Միհրալի
խանն ի փաշայէն համբուրիւ խաղաղութեան: Հրաման ետ
փաշայն, զի ամենայն պարսիկքն ի բերդէ անտի արտաքս
ելցեն: Եւ ամենեքեան ելին: Եւ ապա ասէ՝ թէ՝ «ԶՂասու-
բէկն, զՇահալիբէկն և Աբասալիբէկն ի Կ. Պօլիս առաքելոց
եմ, քանզի խնդրեաց զսոսա Ահմէտ սուլտանն մեր»: Եւ էտ
զերիս զայսոսիկ և եղ զնիւ ի քուրծ մի և հրամայեաց ըն-
կենուլ ի Զանգու գետն և այնպէս կորոյս զնոսա: Իսկ
զՄիհրալին և զայլ առաջակալս խաղաղութեամբ արձակեաց՝
երթալ, ուր և կամեացին: Եւ յետ վճարելոց ամենայնի և
խաղաղելոյ զօրացն օսմանցւոց՝ գնաց կաթուղիկոսն յէջ-
միածին:

[ԳԼՈՒԽ ՅԵՐԵՐՈՐԳ]

Թէ որպիսի մարտիւ պատերազմի խոյ¹⁾ եւ Թաւրէզ
բաղաբ²⁾ պարսից առան յօսմանցւոց³⁾:

§ 31 Յամին⁴⁾ ոննգ հայկազեանս թուականի
[1724 p.] ի զ[6] առուր նոյեմբերի՝ հնաս հրովարտակ յօս-
մանցւոց սուլտանէն առ Արդուլա փաշայն՝ երթալ ի վերալ
Դաւրէզու: Եւ սկսաւ կարգել զզօրսն ամենայն պիտոյից
պատրաստութեամբ: Եւ ի լրանալ ամենայն պատրաստու-
թեանցն ել ի ճանապարհ՝ գնալ ի վերայ Թաւրիզու յամ-
սեանն փետրուարի յամին ոննգ [1725 p.]: Եւ խառջ հնաս
նա ի գաւառն Սոյալ: Եւ եղև ի մերձեանալ նորա ի Սոյ՝
ամենայն պարսիկք զիւզօրէիցն նորա փութացեալ մօտին ի
բերդն Սոյոյ, ուր էին մտեալ և հայք բազումք: Եւ յորժամ
ի սրաշարման եղեալ նեղեցան և տագնապէին, ոմանք չա-
ռաջակացիցն հալոց կամէին, զի տացի բերդն, իսկ պար-
սիկք բարկացեալ ընդ այն՝ խորհէին զհալսն կոտորել և
կորուսանել ի միջոց իւրեանց: զի ասէին, թէ «Ոչ կամիմք
օսմանցւոցն տալ զբերդն»: Եւ || լուռ եղեն հայքն: Ապա
օսմանցին զզօրսն կոտոյց ընդդէմ բերդին և զաւուրս իս
[40] արձակեալ՝ զբազում աւերս և զկոտորումն էած ի վե-

12.v

1) Ձեռագրում խոյա:

2) » բաղաբ:

3) » սրանից հետո նոր տողի վրա իբրև արձող վեր-
նագիր զրված և գլուխ Գ:4) Ձեռագրում այս տողի դիմաց աջ լուսանցքում զրված և քա-
ռատող հավելում: Յամին Ու [....]

հեցաւ [....]

նուրբամբ Գս [....]

անդէն գ [....]

րայ նորա: Ապա զգորսն յառաջ մղեաց միանգամայն և հմուտ ի քաղաք և էառ զբերդն: Եւ մինչև ցվեց ժամ կոտորելով սրով սուսերի գնականարտան, որք էին պարսիկք, ելից դիակամբ զբերդն. և զքրիստոնեայս գերի վարեաց: Եւ յետ նուաճելոյ զբերդն խոյալ՝ զիւր [28] օր եկաց անդ փաշայն օսմանցւոց և յետ այնորիկ ի մասնէ զօրաց իւրոց պահապանս կացուցեալ ի բերդի անդ՝ խաղացոյց անտի զգորսն՝ գնալ ի վերայ Թաւրիզու:

§ 32 Ընդ այն աւուրսն Հասան փաշայն առաքեցաւ ի Համատան, որպէս ցուցանէր զայս հրովարտակն, որ եհաս Արդուլա փաշային ի սուլտանէ իւրմէ. յորում գրեալ էր, թէ «Հրաման ետու Հասան փաշային՝ երթալ ի վերայ Համատանայ»: Եւ ինքն Արդուլայն, որ ուղղեցաւ գնալ ի Թաւրէզ, երթայր յուշիկ՝ նուաճելով զգաւառան, յորս հասանէր: Եհաս ի Մարանդ գիւղաքաղաք, որոյ բնակիչքն համբաւեն, թէ թաղեալ կայ մայրն Նոյի¹⁾, և էառ զգաւառն զայն բովանդակ: Եւ անտի յառաջ խաղայր, գնայր և գնալով եհաս ի Սօփիան²⁾ գիւղաքաղաք և եգիտ զնա անմարդի, ամայի լեալ ի բնակչաց իւրոց, զի բնակիչք նորա առեալ զլուր կոտորածի և գերութեան Երևանայ՝ փախուցեալք էին ի Թաւրէզ: Յետ սորա եհաս ի աեղի մի Շօր ջուր անուանեալ, որ մերձ է Թաւրէզու: Ազդ եղև իշխանին Թաւրէզու, որոյ անունն էր Ալայ-ղոչի: Եւ ընդդէմ նմա բազում զօրօք և մարտեաւ ընդ Արդուլա փաշային, ի պարտութիւն մատնեցաւ նա, և անկան ի զօրաց նորա իբրև ժու [10,000], Եւ ինքն մնացեալ զօրօքն ի փախուստ զարձեալ՝ հմուտ ի Թաւրէզ քաղաքն և անդ ամրացաւ:

§ 33 Իսկ զօրքն օսմանցւոց յառաջ խաղացեալ՝ եկին, պաշարեցին զԹաւրէզ և կարգեալ կառուցին զգորսն՝

1) Ձեռագրում Նոյի բառի մոտ նշան է գրված և ձախ լուսանցքում արված է երկոտող հավելում. [...] ւանելով Մայր- [...] = անդ?

2) Ձեռագրում Սօփիա:

արձակել ի վերայ քաղաքին: Եւ զկ [60] օր հանապազ հրացանօք և զորիւք հրձիգ արարեալ զշինուածս նորա զփայտակերտս և զկաւակերտսն քանդեալ կործանեցին: Եւ յետ կ [60] աւուր, իբրև ետես Արդուլայն, զի տակաւին յամառեալ, պնդեալ ընդդէմ կան, հրաման ետ ամենայն զօրացն առ հասարակ յառաջ խաղալ և ի քաղաք անդ մխիլ և միանգամայն զգորսն ի վերայ արձակել: Եւ նոցա ամենեցուն առ հասարակ զազանաբար յարձակեալք՝ մխեցան ի քաղաք անդր և զաւուրս եօթն մարտ եղեալ ընդ հակամարտսն՝ զուխուսն և հինգ ու [85,000] զօրս կոտորեցին և առին, նուաճեցին զքաղաքն: Եւ զժողովուրդ քաղաքին և զկանայս և զմանկունս նոցա գերեցին և յաւար առին զստացուածս նոցա: Իբրև գաղարեցան ի կոտորելոյ, և խաղաղեցաւ քաղաքն, հանդէս արար զօրաց իւրոց Արդուլա փաշայն և ետես, զի ի հարիւր յիսուն և ութ հազարացն քառասուն և երկու հազար միայն մնացեալ էր: Իբրև անցին աւուրք ամսոյ միոյ յետ նուաճելոյ գաւառին Թաւրիզու, անկաւ հիւանդութիւն մահու ի զօրսն օսմանցւոց, քանզի եհար զնոսս բարկութիւն Աստուծոյ յաղաքս անպատմելի եղեռնագործութեան նոցա, զոր արարին և առնէին անդ զորմութեամբ իւրեանց և շնաբարոյ զազարագործութեամբ: Եւ ի հիւանդութենէ աստի բազումք սատակեցան և բազումք ևս զաղտագնաց փախստական եղեալ՝ ցրուեցան, և եղև յոյժ նուաղութիւն զօրացն օսմանցւոց:

§ 34 Յամին ոճնդ [1725 թ.] յաղուանն, որ զմեծ Շօշ քաղաքն առեալ տիրէր, իբրև լուաւ զնուազիլ զօրացն օսմանցւոց, որ եղև ի հարուածոյ մահաբեր հիւանդութեան անկելոյ ի զօրսն, որպէս յառաջ քան զայս կարգեալ գլուխդ պատմեցաք, ել նա բազում զօրօք գալ ի վերայ Թաւրիզու: Եւ եհաս ի գիւղաքաղաք մի մեծ Ֆախան անուանեալ, ընդ որով են երեք հարիւր գիւղօրէք: Եւ զօրացն պարսիցն ընդդէմ ելեալ նմա՝ պատերազմեցան ընդ զօրս նորա գաւուրս իս [40]: Եւ եհար զնոսս աղուանն սրով սուսե-

րի: Եւ տիրեալ միանգամայն զ հարիւր [300] գիւղիցն ծախանայ՝ կոտորեաց զերիտասարդս նոցա սրով սուսերի և զամենայն, որ միանգամ կարօղ էր զինուորիւ և նուազ արար զարս դաւառացն՝ կիսոյ չափ: Տեսեալ զայս չարիս մնացեալ գաւառացն՝ շուրջանակի վառեցան զինու, կազմեցան, պատրաստեցան ելանել ընդդէմ նմա ի պատերազմ: Եկին ի միասին և մտին ի բերդ մի փոքրիկ անմարտնչեւի, որ ի բարբառս ալաղպեաց անուանեցեալ է Քէշի-Գաւէ: || այս է՝ աչծի բերդ: Լուաւ զայս աղուանն, եկն և պաշարեաց զնա: Իսկ որք ի ներքս էին, յամբռութիւն բերդին լուսացեալ՝ ոչ կամէին գալ ի հնազանդութիւն, այլ մարտունչէին:

13.7

§ 35 Տեսեալ զօրավար աղուանից, որոյ անունն էր Զըլալ, զի ոչ ինչ հնար գոյր յաղթելոյ նոցա, քանզի չունէին զգնտակաւոր դորս ձգելոյ ի վերայ բերդին, խորհեցաւ պատրաստօք զնոսա ըմբռնել: Եւ առաքեաց զայր մի ի պատգամաւորութիւն հրովարտակօք՝ խօսիլ ընդ նոսա բանս խաղաղութեան և ասել նոցա, թէ «Մի երկնչիք, միայն հնազանդ լեքուք մեզ, և մեք անմիտս թողումք զձեզ և ոչ թոյլ տամք ումեք չար առնել ձեզ»: Իբրեւ եհաս պատգամաւորն ի դուռն բերդին, առին զնա պարսիկքն ի ներքս և տարան առաջի քաղաքապետին իւրեանց, որոյ անունն էր Խարակօղլու Քալբալի Դասուս աղա: Եհարց քաղաքապետն ցալն և ասէ. «Զի՞ եկեալ ես դու առ մեզ»: Եւ նա ասէ. «Զգիր բերեալ եմ լիշխանէ մերմէ»: Եւ մատուցց նմա զգիրն: Իբրեւ ընթերցաւ զայն քաղաքապետն, յոժ հաւանեցաւ բանիցն և կոչեալ զամենայն ժողովուրդ բերդին՝ ետ զգիրն ընթեռնուլ յականջս ամենեցուն: Եւ լուեալ ամենեքեան հաւանեցան ընդ բանս պատրաստաց գրոյն և յանձն առին հնազանդել Զըլալին և ելին արտաքս ի բերդէ անտի քաղաքապետին հանդերձ: Եւ քաղաքապետն եմուտ առ Զըլալ-զօրագլուին աղուանից, և նա առ իրենս ընկալաւ զնա պատուով և խնդութեամբ և հրամայեաց զգի-

յուցանել նմա զպատուական պարեգօս և նստոց զնա ասիւր: Եւ այնպէս մինչև ցերիս աւուրս սիրով և քաղցրութեամբ զնա և զժողովուրդն պահէր և խոստանայր արձակել, մինչև ամենայն ժողովուրդն ելին ի բերդէ անտի: Եւ յետ անտրիկ հրաման ետ զօրաց իւրոց կոտորել զամենեւին: Եւ կոտորեցին զնոսա և ոչ զորք ի նոցանէ ալբեցուցին: Եւ ել անտի Զըլալ իշխանն աղուանից զնալ ի վերայ Թաւրիզու:

§ 36 Իբրեւ լուաւ Թամազան փաշայն, որ յաշտամ տիրէր Համատանայ, ամբացոցց զՀամատան զօրօք: Քանզի աղուանն յառաջագոյն զիմելոց էր ի վերայ Համատանայ, որ է ի մի կողմն, և ապա անցանել, գնալ ի վերայ Թաւրիզու: Ի ժամանակին, յորժամ օսմանցին զԹաւրէզ էառ, աղուանն զՀամատան ոչ էր առեալ, այլ անդէն ի Շօշ նստեալ: Արդ աղուանն ի զիմելն իւրում երթալ ի Համատան՝ եկն, եհաս ի քաղաք մի Դէր-Կազին անուանեալ, յորում կային քառասուն հազար տունք: Եւ բնակիչք քաղաքին լալ ուստեք էին ածեալք ի վաղուց ի շահ Աբբասէն, որք և աղանդով համաձայնք էին ընդ աղուանից, իսկ ի պարսից տարաձայնէին, որպէս և օսմանցիքն: Եւ ի սակս ախորիկ զիմեաց աղուանն լուսով մեծաւ հնազանդեցուցանելոց զնոսա և զնպաստութիւն մեծ ընդունելոյ ի նոցանէ: Իբրեւ եհաս անդ, մեծաւ յօժարութեամբ ընդ առաջ ելեալ նմա՝ ընկալան զնա հպատակութեամբ, զի ասացին, թէ «Աղուանք ընդ մեզ զմի աղանդ ունին և ոչ են իբրեւ զպարսիկս»: Զտեղի էառ անդ աւուրս ինչ և յետ նուաճելոյ զքաղաքն ամենայն՝ զգերդաստանս նոցա ամենեցուն եհան անտի և ասաքեաց երթալ բնակիլ ի Շօշ քաղաքի: Եւ զընտիր ընտիր պատերազմող երիտասարդս նոցա սպառազինեաց ընդ իւր երթալ ի վերայ Համատանայ:

§ 37 Յորժամ Զըլալ զօրագլուին աղուանից քաղաւ զօրօք մերձենալը հասանիլ ի Համատան, ազգ եղև Թամազան փաշային Համատանայ, և ել ընդդէմ նորա զօ-

րօք ի դաշտն Լալին անուանեալ՝ պատերազմիլ ընդ նմա: Ի պարտութիւն մատնեցաւ Թամազանն և փախեաւ եմուտ ի քաղաք անդ և այլ ոչ ել արտաքս: Յառաջ խաղաց աղուանն և եկն մարտնչիլ ընդ քաղաքին, բայց ոչ կարաց մերձիլ ի բերդն, այլ ի բացեալ աւուրս բազումս նստեալ՝ պաշարեաց զքաղաքն: Իբրև ետես, զի առանց դռի և հրազէն գնտակաց ոչ էր հնար առնուլ գնա, զի ոչ ունէր ընդ իւր գայնալիսի գործիս, եթող գնա և դարձաւ գնաց ի Ֆալհան: Զտեղի էառ անդէն և ոչ ևս համարձակեցաւ երթալ ի վերայ Թաւրիզու: Իբրև լուաւ Արդուլս փաշայն Թաւրիզու, թէ աղուանն չեսս դարձաւ ի Համատանայ, գրեաց առ սուլտանն իւր, թէ աղուանն չեսս դարձաւ ի Համատանայ յաւելուլ զգօրս և դարձեալ յարձակիլ ի վերայ նորա և չես աշնորիկ գալ ի վերայ Թաւրիզու: Յաջնժամ սուլտանն զչորս սուրհանդակս յղեաց առ Հասան փաշայն հրովարտակօք՝ ասել նմա, թէ «Կացուցի զքեզ զօրադուլս զօրացն, որք են || ի կողմանսդ յաշդոսիկ, և հրաման ետու զօրաժողով ինեկ և երթալ ի վերայ Համատանայ»:

14.v

§ 38 Իբրև ի միտ էառ Հասան փաշայն զբանս հրովարտակին, ձեռն էարկ զմեծ բազմութիւն զօրաց կուտել: Է ցեղ մի քրդաց բաշիլան անուանեալ, ազգ ժպիրհ, այլազէմ, գաղանասիրտ, արիւնարբու, որոց տեսիլ երեսացն զտեսողն պակուցանէ: Առաքեաց առ ազգս այս և էառ ի նոցանէ զեօթն հազար սպառազէն զրահաւոր: Է և ազգ մի նոցանէ զեօթն հազար սպառազէն զրահաւոր: Է և ազգ մի մարջանի ասար անուանեալ, և ի սոցանէ էառ զութ հազար քաջամարտիկ: Է և ազգ մի արդիլաւանդ կոչեցեալ, և ի սոցանէ էառ զչորեքտասան հազար: Արդ զսոսա ի վերայ իւրոց հնգետասան հազարացն յաւելեալ՝ և այլ ևս¹⁾ եղեն չորս բիւր երեք հազար չորեք հարիւր պատերազմող սպառազէնք: Եւ ինքն Հասան փաշայն էր այլ ահարկու, զժոխատեսիլ, անգութ, չորմէ ամենայն ոք սարսէր: Եւ չես աւուրց աշպարիս պատրաստութեան իւրոյ չու արար ամե-

նայն զօրօքն հանդերձ, խաղաց, գնաց և եհաս ի գաւառն, որ յալլազգեաց բարբառս Զաղով կոչի: Ընկալաւ դնա Անմէտըէկն Զաղովու բազում շքով, և եղև նմա մնալ անդէն ամիսս երկուս: Եւ հրամայեաց Անմէտըէկին տալ չիւրոց տնտի զօրս իբրև երկու հազար չորեք հարիւր: Եւ նա ոչինչ կարաց ապուսել նմա չերկիւղէն, այլ զերկուս արս իւրաքանչիւր տանէ առեալ՝ հաւաքեաց երիտասարդս իբրև հնգետասան հազար, ամենեքեան զրահաւոր ձիաւորեալ և այլ զինու զարդու վառեալք ի պատերազմ. որք յաւելան ի զօրս Հասան փաշայն, և բովանդակն եղև վաթսուս և ութ հազար չորեք հարիւր: Եւ ապա ել ի Զաղովոյ գնալ ի Համատան և հասեալ ի գաւառ մի Քասրա անուանեալ՝ զտեղի էառ աւուրս ինչ: Անտի գնաց ի Գիրէնդ և ի Գիրիւդոյ ի Հառնալայ, ի Հառնաւոյ ի Մայտաշ և ի Մայտաշոյ ի Քըրմաշա, և անդէն եհար գնա տէր և հիւանդացաւ, ուր և մեռաւ իսկ չես եօթն աւուրց:

§ 39 Եւ զօրն այնուհետև ոչ կարաց խաղալ անտի: Եւ էր նորա որդի մի Անմէտ անուամբ. զսա հրամանատար իւրեանց կացուցանել կամեցան ամենայն զօրքն: Եւ վասն սմին իրի խորհուրդ արարեալ մեծամեծքն՝ հրովարտակս առաքեցին ի Կ. Պօլիս առ սուլտանն՝ ծանուցասել նմա զմահն զօրադուլս իւրեանց: Եւ վաղվաղակի զչորփառաւոր սուրհանդակս հրովարտակօք առաքեաց առ նոսա ասել, թէ «Զորդի Հասան փաշայն, որ էր Անմէտ փաշայ, կացուցի ի տեղի հօր նորա՝ երթալ ի վերայ Համատանայ:» Եւ ել ի Քըրմաշայէ Անմէտ փաշայն, որդի Հասանին, ամենայն զօրօքն երթալ ի Համատան: Սաղաց, գնաց և եհաս, բանակեցաւ ի տեղի մի, ուր գոյ մեծ իշխան մի Բէսթուս կոչեցեալ՝ ի Շիսալի¹⁾ իշխանէն շինեալ: Եւ անտի գնաց ի Սահանա, որ է աննման, գեղեցիկ քաղաք մի: Անտի գնաց ի Քանկավառ, որ է աշտարակաւոր գիւղաքաղաք մի և եգիտ գնա ամայի, զի բնակիչք նորա պարսիկքն

1) Զեռագրում իշխալի:

Աբրահամ Երեանցի—3

1) Զեռագրում աշտեղ մի քանի բառի տեղ. ե թողած:

ամենեքեան փախուցեալք¹⁾ էին չերկիրդէ ասպատակչաց: Եւ անտի անցեալ գնաց ի Սալդաւա, որ է քաղաք փոքրիկ: Յայսմ վայրի ընդդէմ ելին նմա պարսիկքն, թէպէտ և սակաւք էին. մարտ եղեալ պատերազմեցան ընդ նմա զծա [11] օր և անկան սրով²⁾ սուսերի: Եւ օսմանցին էառ զքաղաքն և ասպատակեաց գնա: Եւ չեա նուաճելոյ զայն բերդն՝ ել ի ճանապարհ՝ հասանիլ ի Համատան:

§ 40 Եւ զի անտի ճանապարհն չոյժ սարելից էր և դժոխագնաց, ոչ կարէին դմեծամեծ թօփս ընդ աչն ճանապարհն տանել: Զվաթսուն թօփ ունէին, և էր ի նոսա չոյժ մեծագոյն թօփ մի, զոր բարբառով իւրեանց Ասլան-թօփ կոչէին. զսա մանաւանդ ոչ կարէին տանել: Վասն այսորիկ ոչ գնացին ընդ աչն ճանապարհ, այլ դարձան չեառ և ընդ այլ ճանապարհ երթեալ՝ հասին ի գեօղ մի Լալըան անուանեալ, որոյ գիւղականքն չոյժ աղքատք էին: Մատեան սոքա առ փաշայն և ողբով մեծաւ ծանուցին նմա զտառապանս և զթշուառութիւնս իւրեանց: Գլխացաւ ի նոսա փաշայն և ոչ թոյլ ետ ումեք խուել զոք ի նոցանէ և կոչեալ զմի ոմն ի յանուանի զինուորաց իւրոց, որ է սերաստացի, ի հաջոց ազգէ, ուրացեալ, նմա ետ զամենայն գիւղօրէս գաւառին աչնորիկ և պատուիրեաց նմա պահել զգուշութեամբ և խնամարկել: Ելին անտի || օսմանցիքն և գնացին, հասին ի գիւղաքաղաք մի Սալհաւա անուանեալ, և նորա բնակիչքն փախուցեալ չերկիրդէ ասպատակչաց ի Համատան ամրացեալք էին:

§ 41 Եւ չեա բանակելոյ իւրոց ի տեղւոյն և կալոյ իննսուն օր՝ ետես փաշայն, զի պարսիկքն Համատանայ ոչ չարձակեցան ընդդէմ իւր: Եւ չեա վեց աւուրց չառաջ խաղաց օսմանցին և եհաս ի տեղի մի, որ չալաղգեաց բար-

1) Զեռագրում այս տողի զիմաց ձախ լուսանցքում արված է միատող հաւելում. [...] ապա:

2) Զեռագրում սուրով:

բառս Եհնկի-չայ անուանի, կէս ժամու ճանապարհաւ հեռի ի Համատանայ: Յայնժամ թամազան իշխանն Համատանայ զգօրս իւր վառեալ և պատրաստեալ ի պատերազմ՝ ել նոքօք արտաքս ի քաղաքէ անտի և չարձակեցաւ ի կռիւ: Եւ պատերազմն եղև ի դաշտին Լալին անուանեալ: Եւ զօրքն պարսից, որք ի Համատան էին, ըստ պատմելոյ ոմանց՝ էին իւրեւ երեք հարիւր հազարք: Ի դիմի հարաւ օսմանցին պարսիցն, որք ի Համատանայ չարձակեցան ի վերայ իւր, և եհար գնոսս սրով սուսերի և հրազինաւ: Երիցս անգամ զօրն պարսից չարձակեցաւ ի քաղաքէ անտի ի վերայ օսմանցւոց և ոչ կարաց չաղթել նոցա և փախուցեալ չեառ՝ եմուտ, ամրացաւ ի քաղաք անդ:

§ 42 Եւ օսմանցին չառաջ մատուցեալ զգօրսն՝ պաշարեաց զքաղաքն ի չորից կողմանց: Եւ կառոց զամենայն դօրսն ընդդէմ քաղաքին և սկսաւ հրդեհել և քակտել զամենայն փայտակերտ¹⁾ շինուած քաղաքին և զխոսուն և չորս աւուրս պատերազմեալ՝ ոչ կարաց առնուլ զքաղաքն: Եւ եղև ի չիսուն և հինգերորդում աւուր, որ օրն էր երկուշաբթի, օսմանցին ի չորից կողմանց քաղաքին չառաջ մղեաց զգօրսն միւիլ ի քաղաք անդ և այլ ոչ մնալ արտաքս: Եւ ահա աչն ամենայն բազմութիւն անթիւ զօրացն աղաղակաւ մեծաւ չառաջ մխեցեալ՝ զերկիր թնդացուցին և հասին ի տակ պարսպին, զի ի ներքս մխեսցին: Եւ խոնեցան առ չատակաւ պարսպին մարդ ի վերայ մարդոյ, և որք ի բերդին էին զօրք, զամենայն հրազէնս իւրեանց միանգամայն հեղեալ ի վերայ նոցա՝ տապաստ արկին զայնչափ բազմութիւն նոցա միանգամայն վաղվաղակի, որպէս զտերեւ ծառոց ի սաստիկ խիստ կարկոտոց: Եւ տկարացան նոքա աղարտել զպարիսպն և կամ ի վեր ելանել: Եւ դարձան չեառ և հեռացան ի պարսպէ անտի և գնացին ի բանակս իւրեանց: Եւ հանդէս արար փաշայն զօրաց իւրոց և ետես, զի երկոտասան հազարք ի նոցանէ անկեալ

1) Զեռագրում փայտակերտ:

էին չափմ արշաւանի: Հրաման ետ զդորսն անգաղար ար-
ձակել և զաւուրս իե [25] զկ [60] դորսն արձակէին և աչնու
ևս ոչ կարացին զքաղաքն առնուլ:

§ 43 Ապա խորհեցաւ փաշայն ական հատանել առ
պարսպին և զբարութ լցեալ անդ՝ զգետինն և զպարիսպն
միանգամայն պատառել: Եւ էր ի զօրուն ի հայոց ազգէ
ոմն կարուակ Ղարա-Բիբար անուամբ կարնեցի, որ քան
զայլ ականահատս առաւել հմուտ էր գործոյն և ճարտար:
Մատեաւ սա առ փաշայն և խօսեցաւ ընդ նմա-վասն իրիս
աշտորիկ: Եւ հրաման ետ նմա փաշայն՝ չառաջադէմ և գլուխ
լինել ականահատացն: Եւ ի ծա [11] աւուրս արարին և վճա-
րեցին զականն. լցին ի ներքս զբարութ և պատրաստեցին,
որ ինչ պիտոյ էր ի նոյն: Եւ եղև յաւուրն յետ ամենայն
պատրաստութեանց սաստկացուցին զպատերազմ ուրբա-
թու և յանկարծակի հուր լուցեալ ի բարութն՝ հրդեհեցին:
Եւ պատառեցաւ ականն և միանգամայն պարիսպն, և կէս
բերդին ել յերկինս: Եւ վաղվազակի չառաջ փութացեալ
զօրացն օսմանցւոց՝ ի բերդն զեղան և զազանաբար չար-
ձակեալք՝ կոտորեցին սրով սուսերի զամենայն ընդ առաջ
ելեալսն: Եւ փախեաւ իշխան քաղաքին յանձանօթս և զեր-
ծաւ: Իսկ գունդ զօրաց բերդին և մեծամեծք նոցա, որք
էին Շահբաս-Ալի, Ալի-բրբիդ, Ալի-Հասանբէկն, ի նախանձ
բարկութեան բրդեալք ի տեղիս տեղիս պնդեցան ի կռիւ,
մարտ եղին ընդդէմ զօրացն օսմանցւոց: Եւ իրրև անյոյս
ի կենաց՝ խստագոյնս պատերազմեցան զաւուրս եօթն յետ
պատառելոյ պարսպին, այլ ոչ կարացին զբերդն և զանձինս
իւրեանց ապրեցուցանել:

16.v

§ 44 Կոտորեցին զնոսա օսմանցիքն և առին յա-
ւար զստացուածս քաղաքին, զոսկի և զարծաթ անհա-
մար բազում: Մանաւանդ զի ի քաղաքին յայնմիկ յա-
ճախութիւն վաճառականաց լինէր: Եւ զընչաւետ վաճա-
ռականս, զկովապաշտ մլթանիս բազմաթիւս գտեալ ի
պանդուկ՝ կոտորեցին և զանհամար դրամս նոցա, զորս
ի յարկեղ, զորս ի պահանորդս և զորս ի ներքոյ սըլի-

ոցաց գտեալ՝ առին և լցեալ եղեն: Եւ այնչափ էր յաճա-
խութիւն դրամոց ի պանդուկս, մինչև աստ և անդ սփռեալ
կային և ժողովելով ոչ սպառէին: Եւ իրրև եղև կոտորեցին
զամենայն ընդդիմամարտսն, բոլուն հարին զանդէսսն գե-
րի վարել: և զերեցին զանհամար անձինս և զկանայս և
զերիտասարդս, զպատանիս և զօրիորդս. իսկ զծերս և զմա-
տաղ մանկունս, իրրև ծանրացուցիչս անձանց իւրեանց,
կոտորեցին: Հասին զերիչքն յեկեղեցին և գտեալ անդ զբա-
զումս ի հայոց ազգէ ապաստանեալս՝ զերի առին զնոսա,
ընդ որս հաճեցան, և կոտորեցին, յորս ոչ անխայեցին ապ-
րեցուցանել: Եւ լցաւ ամենայն բանակն նոցա աւարաւ և
զերեօք: Իբրև վախճան եղև այսչափ և այլ բազում չարեաց
նոցա, հրաման ետ փաշայն զգլխուկունս կոտորելոցն ի քա-
ղաքէ անտի ի բաց հանել, զի քաղաքն մի նեխեացի: Եւ
հանին զնոսա ի քաղաքէն և լցին ի բացի:

§ 45 Եւ էին ի զօրուն օսմանցւոց համատանցի
վեց մեծամեծք վաճառականք, որք ընդ փաշային չերկրէն
օսմանցւոց եկեալ էին և էին արք անուանիք. անուն միոյն
մահտեսի Յարութիւն, երկրորդին՝¹⁾ Մատթէոս, երրորդին՝²⁾
Մանասէ, չորրորդին՝³⁾ Մասեհ, հինգերորդին՝⁴⁾ Վարդան,
վեցերորդին՝⁵⁾ Պետրոս: Սոքա մտին առ փաշայն և աղերս
արկեալ առաջի նորա՝ խնդրեցին զգերիսն զայնոսիկ, որք
ի հայոց ազգէ են, ազատ արձակել, ասելով, թէ «Մեք ի
վաղ ժամանակաց հետէ բովանդակ ազգաւ մերով ծառայք
եմք հարկատու, ուր և իցեմք յիշխանութեան ձերում:
Եւ դուք էք տիրողք և խնամարկողք ազգին մերոյ. և արդ
ձեր հմք մեք և ընդ տէրութեամբ և խնամօք ձերովք կեցեալ
ծառայք հմք և պարծիմք ի տէրութիւն ձեր: Եւ արդ այս-

1) Ձեռագրում է:

2) » գ:

3) » դ:

4) » ե:

5) » Վ:

պիսի առուրս մեծի յաղթութեան քոյ, ընդ որ յոյժ ուրախանամք, շնորհեսցես մեզ զնոսա, որք յազգէն մերմէ են, վասն կենաց քոյ, զի ամենայնիւ ուրախ լիցուք ի մեծի ցնծութեան առուրս աշտորիկ»։ Ընկալաւ զաղաչանս նոցա փաշայն և հրամայեաց ի բաց արձակել զամենայն հայ գերիսն. և եղև նոցա ուրախութիւն մեծ։ Բայց ոչ ամենեցուն եղև ազատիլ, զի ոմանք թողին ազատ, և ոմանք՝ ոչ։ Արդ, Ահմէտ փաշայն ամ մի նստաւ ի Համատան և յետ այնորիկ առաքեցաւ ի Բաղդատ։

§ 46 Յամին ռննզ հայկազեանս թուականի [1727 Բ.] Ահմէտ սուլտանն օսմանցւոց զՂարա Մուսթաֆայ փաշայն առաքեաց նստիլ ի Համատան և Ահմէտ փաշային հրամայեաց ելանել ի Համատանայ և երթալ ի Բաղդատ, այն ինքն է՝ Բարելոն։ Յայնմ ամի հրեշտակս առաքեաց աղուանն առ Մուստաֆայն ասել, թէ «Համատան մեզ անկ է առնուլ, և ընդէ՞ր դուք բռնացեալ ի վերայ երկրիս պարսից՝ առէք զայն։ Եւ արդ զարձուցէք մեզ զայն իրաւամբ, ապա թէ ոչ, մեք ելանեմք ի վերայ ձեր և առնումք զայն սրով մարտի»։ Յայնժամ փաշայն հրովարտակս առաքեալ առ սուլտանն իւր՝ գեկոյց նմա զբանս զայս, և նա պատասխանի արար նմա, թէ «ՉԱհմէտ փաշայն փութանակի բազում զօրօք առաքեցից ի վերայ աղուանին»։ Եւ վաղվաղակի առաքեաց հրովարտակս առ Ահմէտ փաշայն, թէ «Կացուցի զքեզ ընդհանրական զօրագլուխ՝ երթալ ի վերայ աղուանից և ահա առաքեմ առ քեզ զերեսուն փաշայ»։ Յայնժամ ձեռն էարկ Ահմէտ փաշայն զզօրս կուտել և մինչ չև հասեալ էր [30] փաշայիցն առ նա, զբազում զօրս հաւաքեաց ի բարեկացւոց։ Իշխան ոմն էր յայնմ տէրութեան Շէյխ Նապրր անուանեալ. սա զ[իլ]ո [24,000] վառեալ սպառազէն եհան յիւրմէ ամենեքեան արամբք։ Եւ յետ չորից ամսոց հասին առ նա [30] փաշայքն զօրօք իւրեանց, և թիւ զօրաց նորա եղեն երեք հարիւր հազար յամենայն տեսակաց զինուորաց ի զանազան ազգաց — յօսմանցւոց,

ի մարաց, || յատրեստանեայց, ի բարեկացւոցն, յարաբացւոց և ի յայլ խառնադանջից մեծաւ բազմութեամբ։ 17.r

§ 47 Եւ յետ կատարելոյ ամենայն պատրաստութիւն մարտի՝ ել Ահմէտ փաշայն ի Բարելոնէ ամենայն զօրօքն, չուեաց, խաղաց, գնաց տալ պատերազմն ընդ աղուանից և եհաս բանակեցաւ ի տեղի մի, ուր էր գեօղ մի Ղզրաբաթ անուանեալ։ Եւ անդ բաժանեաց զզօրսն յերկուս յառաջս, զի յոյժ բազում էր, և կարգեաց զանազան ճանապարհաւ գնալ, և ինքն՝ ընդ միում ի նոցանէ։ Զդրս ոչ էառ ընդ իւր, զի զդրս, զորս զառաջինն ունէր, ի Համատան թողեալ էր, յորժամ էառ զնա և ամրացոյց. նա զի հարկ եղև փութանակի տագնապաւ ելանել, հասանել ի վերայ աղուանիցն։ Եւ ի ճանապարհ առնելն նորա եհաս առ նա հրովարտակ ի Մուսթաֆա փաշայէն՝ աճապարել, հասանել յօգնութիւն ի Համատան և ասէր, թէ «Աղուանն մերձ է հասանել, պաշարել զմեզ»։ Եւ յայնմ բանէ ստիպեալ փութացոյց զընթացսն և անցեալ ընդ բազում գաւառս՝ եկն, եհաս, եմուտ ի գաւառն Համատանայ և բանակեցաւ ի տեղի մի Զաֆրան անուանեալ։ Լուաւ Մուսթաֆա փաշայն զհասանելն նորա և ել ընդ առաջ նորա բազում խմբից զարդարելոց պատրաստութեամբ և այնպէս մեծաւ շքով ընկալաւ զնա։ Բայց նա ի Համատան ոչ կամեցաւ մտանել, այլ արտաքոյ ի տեղի մի, ուր մերձ է, գեօղ մի Լալին անուանեալ, անդ բանակեցաւ։ Հրեշտակս առաքեաց առ աղուանն՝ ազդ առնել նմա վասն պատերազմին։ Եւ նորա կալեալ զհրեշտակս՝ եդ ի գիպահոջ երկաթի կապանօք։ Զայն լուեալ փաշային՝ ել փութանակի գնալ ի վերայ աղուանիցն։ Եւ եկն, եհաս ի Մարանդ, և տակաւին աղուանն ոչ ել ի պատերազմ։ Եւ ևս գնաց յառաջ և եհաս ի տեղի մի ի մէջ Ֆալհանայ և Զանկվանայ և մնալր աղուանացն զալ։ Եւ այնչափ բազում էր զօրն օսմանցւոց՝ մինչև զմիմեանս չձանաչել։

§ 48 Եւ յետ վեց աւուրց անդէն ֆնալոյ նոցա՝ եկն աղուանն բազում զօրօք և ճակատեցաւ ընդդէմ նոցա: Եւ ի պատահելն միմեանց երկոցունց կողմանց՝ չառաջնում նուազի յաղթեցաւ աղուանն և ի փախուստ դարձաւ: Բայց յերկրորդում նուազի յարձակելոյ նորա ի վերայ օսմանց-ւոց ճակատուն՝ հնար զնա և փախստական արար մինչև ի Համատան: Եւ քրթմնջիւն էր ի զօրուն: Ոմանք ասէին, թէ «Տեսանէաք, զի հուր երկնից տեղայր ի վերայ մեր:» Այլքն ասէին, թէ «Թեաւոր օձք բազումք յարձակէին ի վերայ մեր:» Կէսքն ասէին, թէ «Երկիրն ծովացեալ երևէր առաջի մեր ի պատերազմին:» Եւ այսպիսի ցնորիւք խռովեալ էր բանակն օսմանցւոց: Իսկ զպատճառն խռովութեանս այսորիկ ոմանք ի պատերազմողաց զայս ասեն լեալ, զի սուլտանն աղուանից հմուտ էր յոյժ արհեստին մոգութեան և սովաւ հարեալ զզօրն օսմանցւոց՝ ապշեցոց զնոսս ցնորիւք: Բայց արդ, թէ ճշմարտիւ արար աղուանն զդիւթութիւն ինչ, թէ ոչ, անստոյգ է: Այլ մեք զայլ, հաւանական պատճառս ունիմք, և է այս ինչ, զի աղուանքն ոչ են իբրեւ զպարսիկս, այլ մի են աղանդով ընդ օսմանցւոց: Եւ վասն այսորիկ յորժամ պատերազմ լինի ի մէջ սոցա, և զօրն¹⁾ օսմանցւոց տեսանէ, թէ պատերազմն այն ոչ է ի վերայ քաղաքի, յորմէ յաղթութեամբ իւրեանց չուսացեն աւար առնուլ զստացուածս և գերել զկանաչս և զմանկունս, խղճեն սուր արձակել ի վերայ նոցա և ի փախուստ աճապարեն: Եւ կամ թէ կեղծաւորին խղճել՝ ասելով ընդ միմեանս, թէ «Սոքա աղանդակից եղբարք մեր են, և զիմորդ ոչ խղճեսցուք հարկանել զնոսս»: Ի վերայ այսորիկ էր և այս, զի աղուանից սուլտանի հաչրն էմիր անուանեցեալ էր և ինքն անտի հայրանուանական անուամբ էմիր-վէիզ մականուանեալ էր: Զոր լուեալ ամբոխին՝ համարէին, թէ խկապէս էմիր է, այսինքն ի զարմէ կնտոյն իւրեանց սերեալ, զոր մեծապէս պատուեն և ոչ ամբառնան զձեռս

1) Զեռագրում հօրն:

ի վերայ այնպիսւոյն առանց արհամարհանաց կնտոյն: Ուստի զօրքն, որք զնախասացեալ ցնորն պատմէին միմեանց, ասէին, թէ «Վասն այսորիկ այսպիսի զարհուրելի տեսիլք եղեն, զի էմիր է նա, և մեք հակառակ նմա եղեալ մեղաք, և ոչ յաջողի ի մեզ յաղթութիւն»: Եւ արդ որպէս մեզ թուի, ստուգագոյն պատճառն այս եղև ի փախուստ դառնալոյ նոցա:

§ 49 Իբրև ետես Ահմէտ փաշայն այնու օրինակաւ ամենայն բանակն իւր խռովեալ և սրտաբեկ, լքաւ, լուծաւ զօրութիւն սրտի նորա և հատաւ ի յուսոյ յաղթութեան գործոյ: || Եւ խորհուրդ արարեալ ընդ մեծամեծս իւր՝ հրովարտակս գրեաց նոքօք հանդերձ՝ առաքել ի Կոստանդնուպօլիս առ սուլտանն, ծանուցանել նմա զանցս պատերազմին իւրոյ, միանգամայն և զխռովութիւն և զքրթմնջիւն զօրացն և ցուցանել նմա զվտանգն Կոստոման զօրացն և խնդրել զհրաման հաշտութիւն առնելոյ ընդ աղուանից: Անսաց սուլտանն և հրաման ետ առնել զհաշտութիւն: Ապա Ահմէտ փաշայն առաքեաց առ սուլտանն աղուանից զդեսպան՝ ասել նմա, թէ «Սուլտան մեր հաճեալ է առնել ընդ քեզ զհաշտութիւն:» Ընկալաւ սուլտանն զդեսպանն օսմանցւոց բազում պատուամիտութեամբ և յետ հաստատելոյ զփաշն խաղաղութեան առաքեաց և ինքն զդեսպան զոմն ի մեծամեծաց իւրոց, որում անունն է Բլուջ Մահմէտ, և հանդերձեաց զնա մեծագին ընծայիւք, պատուական ակամբք և մեծ փողով միով՝ երթալ ի Կոստանդնուպօլիս առ մեծ սուլտան օսմանցւոց: Եկն, հաս ի Կ. Պօլիս և ընկալեալ եղև մեծաւ պատուով և բազում երևելի սպասուք ընդ առաջ ելանելով նմա: Եւ մտեալ դեսպանն առ սուլտանն՝ մատուց զընծայն իւր, և յոյժ հաճոյ եղեն նմա ընծայքն: Եւ պարգևս ետ նմա մեծամեծս և պատուեաց զնա խիլաչիւք: Եւ ամենեցուն, որք նորայքն էին, պարգևս և ուճիկս ետ իւրաքանչիւր ըստ արժանեաց: Ունէր ընդ իւր զհարիւր ձիաւորեալ աղուանս և զհնգետասան ճախրագործ ճարտարս ի հալոց աղգէ: Դանդի, ըստ որում

պատմեցին մեզ, ի վերայ ուղտուց կազմեալ, կառուցեալ ունէին զմանր դոբս, որոց իւրաքանչիւրն տանէր զարձիճս միակէս լտերս: Եկաց դեսպանն ի Կոստանդնուպօլիս զաւուրս վաթսուն և ապա դարձ արար գնալ ի Շօշ առ տէրն իւր:

§ 50 Ընդ այն բազում ժամանակս, յորս լնոյր զընթացս դեսպանութեան իւրոյ, բազում անցք անցին ընդ աղուանսն, որք ի Շօշ կային: Քանզի էմիր-վէիզ¹⁾ սուլտանն նոցա, որ դժնդակ կախարդ էր, ըստ որում համբաւիւր, հարեալ ի դիւաց աշսահարեցաւ և ինքնին զմիսն ատամամբ²⁾ ծուռտելով սատակեցաւ: Եւ ի տեղի նստաւ շահ Աշրաֆն³⁾: Յետ այսորիկ շահ Թամազն ի ձեռն Դուլի խանին հօրացեալ ի վերայ աղուանից՝ էառ ի նոցանէ զՇօշ: Վասն այսորիկ դեսպանն իբրեւ եկն, եհաս ի Համատան, գիր եհաս առ նա ի Շօշայ, թէ շահ Թամազ որդի շահ Հուսէինին եկն, էառ զՇօշ և կոտորեաց զաղուանից զգորսն: Եւ վասն գութիս այսորիկ այլ ոչ կամեցաւ ի Շօշ գնալ, այլ անդէն եկաց աւուրս բազումս: Եւ զի ինքն էր իշխան մեծ, որպէս ի վերադոյնդ պատմեցաք, ընտրեաց խորհրդով ընծայել զանձն ի հպատակութիւն շահ Թամազին և ոչ երթալ առ սուլտանն աղուանից: Եւ գնացեալ առ շահն՝ շնորհս եգիտ ի նմանէ և առ նա մնաց, և ետ նմա շահն զառաջին իշխանութիւնն իւր:

Այլ թէ շահ Թամազն որպէս էառ զՇօշ, պատմեմք լաւաջիկայ գլուխդ:

1) Ձեռագրոմ էմիր-վէիզ:

2) " " ատամբ:

3) " " Գաւաթն:

[ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԳ]

Զիարդ ի ձեռն Դուլի խանին շահ Թամազն վարսիւ պատերազմի էառ զմեծ քաղաքն Շօշ ի ձեռաց աղուանից, և նստաւ յաթոռ քաղաւորութեան հօր իւրոյ:

51 Որպէս ի վեր անդր ի սկզբան վիպասանութեան այսորիկ պատմեցաք, շահ Թամազն որդի Հուսէին շահին ձեռն էարկ զաթոռ Թաղաւորութեան հօր իւրոյ, որ չաղուանից յափշտակեալ էր, չետս դարձուցանել: Այլ ի պատճառս երկպառակութեանն, զոր աղուանն էած ի վերայ, իշխանք Թաղաւորութեանն այսորիկ լուծեալք ի կապից միութեան գլխոյն՝ յանձինս իւրեանց բաժանեցան, և ոմանք նուաճեցան ընդ տէրութեամբն աղուանից: Եւ այնուհետեւ շահ Թամազն, որ գլուխ լինելով նոցա իրաւամբք ժառանգութեան՝ կոչէր զնոսա իբրեւ զանդամս ի միութիւն և ի ձեռնտուութիւն, ոչ հնազանդէին, և վասն այսորիկ նա իբրեւ գլուխ մի լուծեալ յանդամոց՝ ոչինչ զօրէր առնել: Սակայն չետ ամաց ինչ աշխատ լինելոյ նորա ի սոյն խնամօք տեառն ամենայնի, որ զամենայն պետութիւնս թէ հաւատացելոց¹⁾ իւրոց և թէ անհաւատից ըստ հաճոյից կամաց իւրոց տնտեսէ, չաջողեցաւ նմա ի ձեռն միոյ իշխանաց նորա, որոյ անունն էր Թամազդուլի, այլ բարեբաղդ ըստ անցաւոր կենցաղոյս և այլ խոհական ըստ աշխարհիս և քաջ պատերազմող ի մանկութենէ:

§ 52 Եւ եղև յամին հազարերորդի հարիւրերորդի հօթանասներորդի և հօթներորդի հայկազեանս թուականի [1728 թ.] || լուաւ շահ Թամազն զԹամազդուլի խանին քաջամարտիկ լինելոյն, առաքեաց, կոչեաց զնա առ իւր և կացոյց զնա զօրավար ամենայն զօրաց իւրոց՝ երթալ ի

1) Ձեռագրում հաւատացելոց:

վերայ Շօշայ ի մտրտ: Պատասխանի ետ նմա Ղուլի խանն և ասէ. «Յանձն առնում ես դայս հրաճան քո յօժարութեամբ. բայց զխնդիր մի ունիմ ի քէն, զոր թէ առնիցես, ապա և ես յօժարութեամբ կարեմ ձեռն արկանել ի գործդ այդ. իսկ եթէ ոչ, ոչ կարեմ: Եւ այս ինչ է խնդիրն, զի տացես ինձ զբացարձակ իշխանութիւն ի վերայ ամենայն իրաց թագաւորութեանդ, և դու միայն աթոռով պատուոյ ի վերոյ եղեալ՝ ի գործ ինչ մարտի ինքնին մի՛ ձեռն արկցես, այլ զամենայն ինձ¹⁾ լանձնեալ թողցես»: Յօժարեցաւ Թամազն ընդ այս, վստահացաւ ի հաւատարմութիւն նորա և շնորհեաց նմա, զոր խնդրեաց: Ապա Թամազդուլին հանդէս արար զօրացն, հազարաւոր սպառազինացն իւրոց, կարգեցաւ, պատրաստեցաւ ելանել ի պատերազմ ընդդէմ աղվանից և ամենայն որ միանգամ ապստամբեալ իցէ իշխանութենէ թագաւորութեան պարսից, նուաձել ի հնազանդութիւն, և որք ոչ հնազանդեսցին, կորուսանել:

§ 53 Հասանէր ի վերայ իւրաքանչիւր քաղաքաց և գաւառաց, նուաձէր զնոսա և զապստամբսն կոտորէր: Եւ եկն նա մինչև ի Շօշ քաղաք և բանակեցաւ ի դաշտին, որ մերձ է քաղաքին աւուր²⁾ միոյ ճանապարհաւ: Լուաւ վասն նորա Աշրաֆ սուլտանն աղուանից և ել ընդդէմ նորա բազում զօրօք: Ի գեմի հարան միմեանց զաւուրս բազումս և զգաշան ծածկեցին դիակամբք: Յաղթահարեցաւ աղուանն և ի փախուստ դարձեալ ի քաղաք անդ ամրացաւ: Եւ Ղուլիխանն յառաջ խաղացեալ եկն առաջի քաղաքին և պահէր զնա չաւուրս ինչ: Ապա ի գիշերի միում, մինչդեռ սպասէր Ղուլի խանն յարձակելոյ նորա միւս անգամ, ելին նոքա զանխաբար ի քաղաքէ անտի ընդ դուռն, որ չալ կողմն քաղաքին էր, և փախեան բազում աւարաւ գանձուց քաղաքին յաշխարհ իւրեանց: Իսկ Ղուլի խանն ձեռն էարկ մարտնչիլ ընդ քաղաքին և տեսանէր, զի հակամարտութիւն ինչ ի քաղաքէ անտի ոչ լինէր: Ապա հրաման ետ

¹⁾ Ձեռագործ ինչ:

²⁾ » պակասում եւ աւուր բառը:

զօրացն՝ մերձենալ ի պարիսպն և ի դրուսն քաղաքին և դարձեալ տեսանէր, զի ի ներքուստ ոչ ոք երևէր: Սորտակեցին զդրուսն և ի ներքս զեղեալ՝ տեսին, զի ոչ ոք էր, և ծանեան, զինչ գործեալ էր աղուանն: Ահա այսու օրինակաւ առեալ եղև քաղաքն Շօշ: Եւ շահ Թամազն նստաւ չաթոռ թագաւորութեան հօր իւրոյ:

§ 54 Իսկ աղուանից սուլտանն, որ փախուցեալ էր, հասեալ էր ի Շիրազ քաղաք, ուր էին երկու ոմանք իշխանաց իւրոց, որոյ միոյն անունն էր Ղըլալ, և երկրորդին՝ Ջաֆրան: Սոքա ունէին զզօրս իբրև զվեց հազար: Ջաֆրանն երեք աւուր ճանապարհաւ այսր քան զՇիրազ էր և ի վերայ Աքուզուրան անուանեալ գետոյն բանակեալ, որ ի Բաղդիադու առ Շիրազով անցեալ գայ: Եհաս, չարձակեցաւ ի վերայ նորա Ղուլի խանն և կոտորեաց զզօրս նորա սրով սուսերի: Եւ ինքն մազապուրծ գերծեալ փախեաւ և մինչդեռ անցանէր ընդ կամուրջ մի, հասին նմա զօրքն Ղուլի խանին, և նա ընկէց զինքն ի գետ անդ և էանց ջուրն և գերծաւ: Իսկ Ղուլի խանն չառաջ խաղացեալ զօրքն հանդերձ՝ եկն, եհաս ի Շիրազ քաղաք, բայց ոչ մխեցաւ ի ներքս մտանել, այլ փոքր մի ի բացեայ բանակեցաւ: Ազդ եղև աղուանին գալուստ Ղուլի խանին, ել արտաքս զօրքն և դիմի հարաւ նմա: Եւ եղև անդ պատերազմ սաստիկ, ի պարտութիւն մատնեցաւ աղուանն և փախեաւ յերեսաց Ղուլի խանին:

§ 55 Այլ շահ Թամազն իբրև նստաւ չաթոռ թագաւորութեան հօր իւրոյ, հրեշտակս առաքեաց առ սուլտանն օսմանցուց հրովարտակօք՝ ասել նմա, թէ «Տուր ինձ զքաղաքս իմ, զորս առեր ի ժամանակս բռնաւորութեան աղուանին. զի այժմ ես աշողութեամբ տեսուն հարի, վանեցի զաղուանն չերկրէս, առի զՇօշ, և դարձաւ յիս իշխանութիւն հօր իմոյ»: Նովին օրինակաւ հրովարտակս առաքեաց ի ձեռս հրեշտակաց իւրոց առ արքայն մօսկովաց՝ խնդրել ի նմանէ զԿիւան: Անփոյթ արար սուլտանն օս-

մանցւոց փութով պատասխանի առնել շահ Թամազին, զի ոչ կամէր յայնժամ զքաղաքսն, զորս մարտիւ էառ, անդէն ձրի դարձուցանել: Իսկ մօսկոֆն պատասխանի արար շահ Թամազին այսպէս. «Ես վասն յասպատակչաց պահպանելոյ զքաղաքսն քո բազում ծախս արարեալ առի զԿիլան և մինչև ցայժմ պահեցի և այժմ պատրաստ եմ տալ զնա ցքեզ, յորժամ զայն ամենայն ծախս, վասն նորա առ ի մէջ արարեալ, հատուցանիցես և վասն իւրաքանչիւր ամի || զուխուռն հազար թուման, ի վերայ այնորիկ չաւելեալ զտոկոսին, վճարիցես»: Յանձն էառ շահ Թամազն զասացեալ պարտսն վճարել: Եթող մօսկոֆն զԿիլան և գնաց: յերկիր իւր և հաստատեաց զգաշն խաղաղութեան ընդ պարսից, զի շահ Թամազն վասն իւրաքանչիւր ամի յապաղելոյ վճարման պարտուցն զուխուռն հազար թուման վճարիցէ:

§ 56 Իսկ Ղուլի խանն լետ վճարելոյ գործոցն, որ առ Շիրազով, ել անտի և գնաց ի վերայ Եզդու, զի և անդ բազում աղուանք էին: Եւ Թամուր անուամբ ոմն փաշայ օսմանցւոց էր ի մէջ նոցա: Սա իբրև լուաւ, թէ Ղուլի խանն գայ ի վերայ աղուանիցն, խոյս ետ, ել ի միջոյ աղուանից հարիւր հեծելովքն իւրովք, որք էին հարիւր սպառազէնք, և փախուցեալ գնաց մինչև ի Համատան, ուր գեռ ևս կային օսմանցիքն: Բայց ոչ եմուտ ի Համատան, այլ աւերեալ բերդ մի մերձ քաղաքին գոյ Զահտարան¹⁾ անուանեալ, զնա ամրացուցեալ անդ նստաւ և-ոֆն [100-ովն] հանդերձ: Այլ Ղուլի խանն ելեալ ի Շիրազու գօրօքն հանդերձ՝ գնաց ի վերայ Եզդու և մարտեաւ ընդ աղուանից և հնար սրով սուսերի, և որք կարացին փախչիլ, նոքա միայն ապրեցան: Եւ նստաւ Ղուլի խանն չեզդ զաւուրս իր [28]: Յետ այնորիկ դարձ արար, գնաց ի Շօշ: Իբրև լուաւ Թամազ շահն զգալուստ նորա, առաքեաց սուրհանդակս ընդ առաջ նորա՝ ասել ցնա, թէ «Լօռն, այսինքն զօրն Բաղդիս-րայ հզօրացեալ՝ զգիւղօրէս մեր ասպատակէ և գերի վարէ:

²⁾ Զեռագրում Զահաւանան:

երթ ի վերայ նորա»: Լուաւ Ղուլի խանն և ճանապարհ արարեալ զշորեքտասան աւուրս՝ եհաս անդ և մարտեաւ ընդ¹⁾ բաղդիարացիսն և հնար զգօրս նոցա սրով սուսերի: Զայս իբրև լուաւ շահ Թամազն, յոյժ ուրախ եղև և խլալս փառաց առաքեաց Ղուլի խանին:

§ 57 Յետ այնորիկ Ղուլի խանն առաքեաց առ շահ Թամազն ասել, թէ «Դէմ եղեալ եմ գնալ ի վերայ Դէսվէլ²⁾ - Շուշտարաց»: Զի Դէսվիլայ³⁾ և Շուշտարաց ազգն ասպտամբեալ չիշխանութենէ պարսից՝ հակառակ կային և գիւղ [26] գիւղօրէս ասպտակեալ և գերեալ էին: Յայնժամ գրեաց առ նա Թամազ շահն, թէ «Ընդ ամենայն տեղիս, որք միանգամ հակառակք և փաստակարք են տէրութեան մերում, ջնջեսցես»: Գնաց, եհաս Ղուլի խանն ի Դասվէլ, Շուշտար և մարտեաւ ընդ ազգին այնմիկ զաւուրս չորեքտասան և յաղթահարեաց զնա և զբազումս կոտորեաց սրով սուսերի և խաղացոյց զգետս արեան և զմեռ [15,000] տուն գերի վարեաց և առաքեաց ի Սորասան, որ ի լեզուս այլոց ազգաց Մաշաւ կոչի: Իբրև գիտակ եղև⁴⁾ գործոյս այսմիկ շահ Թամազն, ուրախութիւն մեծ եղև նմա և հրամայեաց զքաղաքն ամենայն կերպասիւք և բեհեզօք զարդարել և զաւուրս բազումս զհանդէս ուրախութեան առնել: Մանաւանդ աստի եղև պատճառն մեծի կոտորուածոց երկուց ազգացս այսոցիկ, այսինքն է՝ բաղդիարացւոց և Դասվիլ-Շուշտարացւոց, զի չառաջ սոքա միաբան լեալ՝ օգնականք էին միմեանց և յետոյ ի պատճառս նենգութեան իրիք եղելոյ առ միմեանս՝ խռովեցան: Եւ յորժամ Ղուլի խանն ել ի պատերազմ ի վերայ նոցա, նոքա անմիաբան լեալ՝ ոչ եղին միմեանց օգնականք: Եւ Ղուլի խանն եռ [7,000] զօրօք միայն զամենայն մի առ մի, սակաւ առ սակաւ կոտորեաց:

¹⁾ Զեռագրում պակասում ե ընդ բառը:

²⁾ » Դէսվէլ:

³⁾ » Դէսվիլայ:

⁴⁾ » պակասում ե եղև բառը:

§ 58 Եւ յետ յաղթութեանցս այսոցիկ Ղուլի խանն առաքեաց առ շահ Թամազն՝ գիտակ առնել զնա գործոց իւրոց և ասել նմա, թէ «Կամիմ երթալ ի վերայ օսմանցւոց»։ Թամազ շահն ոչ կամեցաւ դայս, այլ պատասխանի արար նմա շահ Թամազն, թէ «Ես հրեշտակս առաքեալ եմ առ նոսա՝ ասել, թէ զքաղաքս մեր, զորս ի ժամանակս ձախորդութեանց մերոց չափշտակեցիք ի մէնջ, դարձուցէք յետս, ապա թէ ոչ, պատասխանի ինչ արարէք մեզ։ Եւ արդ բազում աւուրք են, յորմէ հետէ սպասեմ լրոյ յայնմ կողմանէ և չեւս ընկալայ։ Ակն կալցուք փոքր մի ևս և պատրաստեցուք զօրս երթալ ի վերայ նոցա»։

[ԳԼՈՒԽ ՀԻՆ ԳԵՐՈՐԴ]

Զիարդ էառ Ղուլի խանն զՀամասանն ի ձեռաց օսմանցւոց բազում պատերազմաւ։

§ 59 Զկնի իսպառ վանելոյ Ղուլի խանին զաղուանսն չաշխարհէն պարսից՝ հրեշտակս առաքեաց շահ Թամազն ի Կ. Պօլիս առ օսմանցին հրովարտակօք հանդերձ 21.r
 || ի բաց պահանջել զքաղաքսն, զորս չափշտակեցին նոքա յիշխանութենէ չիւրմէ։ Արդ ի ժամանակին յայնմիկ փաշայ էր Համատանայ Արտըրահման¹⁾ անուամբ ոմն։ Ազդ եղև նմա, թէ Ղուլի խանն զգօրս ժողովէ գալ ի վերայ Համատանայ, և առաքեաց փութանակի ի Կ. Պօլիս հրովարտակս առ սուլտան Ահմէտն՝ ասել նմա, թէ «Պարսիկն պատրաստեալ է գալ ի վերայ մեր ի մարտ»։ Պատասխանի արար նմա սուլտանն, թէ «Պատրաստ լեր ընդդէմ կալ նմա, և ահա ես առաքեցիք քեզ զօրս ի թիկունս»։ Ապա առաքեաց հրովարտակս առ փաշայն Յամթայ²⁾ ժողովել զօրս և գալ ի Համատան։ Եւ նորա ժողովեալ զգօրս ի Մուշ գաւառէ ի մարաց ազգէ վարժս սրոյ երեսուն և երիս հազարս՝ չու արար խաղաց, զնաց ի Համատան և յաւելեալ ի զօրսն, որք անդէին, եղեն քառասուն և հինգ հազար։ Իսկ սուլտանն օսմանցւոց ընկալեալ զգեոսպանն պարսից՝ պահէր ի դիպահոյ և ոչ փութանակի առնէր բանից հրովարտակին պատասխանի, մինչև, որ ինչ պիտոյ իցէ մարտի, պատրաստեցի։ Այլ Արտըրահման փաշայն Համատանայ դարձեալ գրեաց առ սուլտանն, թէ «Սակաւ է զօրն մեր և ոչ բաւէ ընդդէմ զօրացն պարսից»։ Եւ գրեաց առ փաշայն Եդեսիոյ, որ է

1) Ձեռագրում Աբահման։

2) » յԱմրայ։

Ուռնա¹⁾), առաքել զգորս ի Համատան: Եւ նորա ժողովեալ զեօթն հազար զինուորս ի մարաց սիկարեանս և կացուցեալ նոցա զօրագլուխ զոմն, զոր Թօխմախ անուանէին, առաքեաց ի Համատան: Իբրև հասին անդ, հրաման ետ Աբաղըրահման փաշայն նոցա երթալ ի տեղի մի, զոր Նահափանդ ասեն, երեք աւուր ճանապարհաւ հեռի ի յՈւլուկերտոյ պարսից քաղաքի:

§ 60 Իբրև ազգ եղև Ղուլի խանին, թէ օսմանցին զդեսպանն իւրեանց ի դեսպան իւրեալ պահէ, ստուգեաց ի միտս իւր, թէ օսմանցին խաղաղութեամբ ոչ տալ ի բաց զքաղաքն, զորս էառ, այլ պատրաստի ի պատերազմ, յաւել և ինքն ժողովել զգորս բազումս: Եւ ել, գնաց ի յՈւլուկերտ, որ մերձ է Նահափանդու երկց աւուրց ճանապարհաւ, և անդ էր բանակն օսմանցւոց: Զաւուրս 29 եկաց անդ, և ոչ եղև նոցա ազգ առնել միմեանց վասն պատերազմի: Ապա Ղուլի խանն առաքեաց առ Աբաղըրահման փաշայն Համատանայ՝ ասել նմա, թէ «Խաղաղութեամբ տուք մեզ ի բաց զՀամատան, զոր առիք ի մէնջ ի ժամանակ վերջովման թագաւորութեանս մերոյ, ապա թէ ոչ, մեք մեզէն եկեալ առնու՞ք պատերազմաւ»: Եւ առաքեաց Աբաղըրահմանն ասել նմա, թէ «Ժուժեա ինձ զաւուրս թ [10], և ես այդմ բանի պատասխանի արարից»: Զայս յայն սակս ասաց, զի Ալի փաշայն, որ ժամանակին յայնմիկ երկրորդ էր սուլտանին օսմանցւոց, զիրս ի ծածուկ առաքեալ էր առ սա և առ Իբրահիմ փաշայն Թաւրէզու և առ Հիւսէյն փաշան Սիւնի կամ Սինու, թէ «Յորժամ Ղուլի խանն գայ, պաշարէ քաղաքն, տուք նմա զքաղաքն խաղաղութեամբ և մի մարտնչիք»: Եւ այսմ սուլտանն չէր գիտակ: Եւ վասն այսորիկ այսպիսի բանիւք ժամանակ պայմանէր, որպէս զի նա ի խնցանել ժամանակին վառեալ ի պատերազմ եկեաց զօրօք, յանգիման լիցի քաղաքին և ապա ըստ բանի գրելոյ վէզիրին՝ տացէ զՀամատան: Իսկ պատճառն այս-

1) Զեռագրում որ է Ուռնա բառերը գրված են փակագծերի մեջ՝

պիտի ծածուկ տալոյն զհրաման՝ այս էր, զի եթէ յայտնապէս գայս հրաման տացէր վէզիրն¹⁾, ընդզեալ յառնէին ընդզեմ նմա և հարկադրէին²⁾ զսուլտանն դատապարտել զնա, և եթէ ոչ, զնա ևս յաթոռոյ իջուցանէին: Վասն այն ի ծածուկ արար նա զհրաման գայս:

§ 61 Իսկ³⁾ Հասան փաշայն Քրամանշայու և Թամուր փաշայն, յորմէ յառաջ քան գայս կարգեալ զուլուկ պատմեցաք, թէ զԶահաւարանայ բերդն ամրացուցեալ նստաւ, ոչ գիտէին, թէ այսպիսի ծածուկ հրաման եղեալ է ի վէզիրէն, զի սոքա ոչ էին հնազանդք և մաերիմք վէզիրին. վասն այսորիկ առ սոսա ոչ գրեաց զայնպիսի գիր: Ապա Ապաղըրահման փաշայն առաքեաց, կոչեաց զԹամուր փաշայն գալ ի Համատան: Եւ նա, որ յայնժամ ունէր զօրս իբրև վեց հազար, եկն ի Համատան զօրօքն հանդերձ: Եւ եղև յաւուր միում, չորժամ խորհուրդ առնէին փաշայքն, ասէ Թամուրն ցԱբաղըրահմանն, թէ «Հանցուք դամենայն գորսն բերդին այսորիկ և մեր զօրօք ելեալ արտաքս՝ յառաջ խաղասցուք ի վերայ բանակին պարսից, խանկարծակի չարձակիցուք ի վերայ նոցա, և կարճեցին նոքա այնուհետև գայ, պաշարել զբերդս մեր»: Պատասխանի ետ Աբաղըրահման || փաշայն, թէ «Ոչ կարեմք գայդ առնել, զի ոչ զոյ մեզ հրաման ի սուլտանէն և կամ յերկրորդէն՝ զգորս ի բերդէս հանել և կամ ինձ ընդ առաջ զնալ Ղուլի խանին և մարտնչիլ: Ինձ գրեալ է երկրորդն սուլտանին, թէ կաց, մնա դու ի բերդիդ, և եթէ եկեացէ Ղուլի խանն, յայնժամ յղեա ընդզեմ նմա զԹամուր փաշայն վեց հազար զօրօք ի մարտ, իսկ դու մնայ ի ներքս և զբերդն պահեա»: Եւ յետ վճարելոյ խորհրդոցն՝ առաքեաց զԹամուր փաշայն

22.v

1) Զեռագրում վէզիրին:

2) » հարկանէին:

3) » իսկ բառից հետո գրված և յեղել մի բառ, վոր հետագայում զարձյալ սկ թանաքով տառերը հաստացնելով զարձրել են զին: Սրա դիմաց աջ յուսանցքում մատիտով գրված է հարցականով զին?:

վեց հազար զօրօք ընդդէմ Ղուլի խանին, որ մերձ էր ի Համատան հասանիլ:

§ 62 Գնաց Թամուր փաշայն¹⁾ և հնաւ ի տեղի մի մերձ Ուլուկերտոյ և բանակեցաւ առ ջրոյն, որ երկրին բարբառովք Արեմուշէ անուանեալ: Լուաւ Ղուլի խանն զգալուստ նորա և եկն, ճակատեցաւ ընդդէմ նորա երկոտասան, հազար զօրօք ընտիր պատուականօք: Եւ զերիս ժամս պատերազմեալ կոտորեցին զմիմեանս: Ի պարտութիւն մատնեցաւ զօրն Թամուրայ և ի գիշերացն փախուցեալ եկն ի Համատան: Իսկ ինքն Թամուրն աճապարեալ գնաց ի բերդն իւր, զոր Զահտարան ասեն, որպէս ի վերագոյնդ պատմեցաք: Իբրեւ ետես Աբաղրահման փաշայն զայսպիսի ելս պատերազմին և գիտալուստ Թամուրին, ի նմին գիշերի առեալ զկանայս իւր և զուստերս և զգտերս իւր՝ ել ի Համատանայ և փախուաւ խեղ [45] հազար զօրօքն: Իբրեւ առաւօտ եղև, և ոչ մի ոք յօսմանցւոյ մնաց ի քաղաքի անդ, այլ ամենեքեան ցրուեցան: Ղուլի խանն զառաջինն երկնչէր ի Թամուրէն, թէ մի գուցէ դարձչալ զօրաժողով լինիցի և աշխատեցուցէ զինքն, պնդեցաւ զհետ նորա մինչև ի բերդն Զահարան՝ ձերբակալ առնել զնա: Այլ նորա փախստական ետեալ անտի՝ զնաց ի Թաւրէզ, որ յայնժամ դեռ ևս ի ձեռս օսմանցւոյ էր: Եւ ոչ կարաց Ղուլի խանն զնա ըմբռնել: Գիր ինչ անկեալ էր ի ձեռս Թամուրին, լորում գրեալ էր ի վէղիրէն առ Աբաղրահման փաշայն և առ այլ երկու փաշայն Համատանայ, թէ «Ի գալ Ղուլի խանիդ ի վերայ քաղաքիդ, թողէք զդա նմա և դուք խոյս տուեալ ի նմանէ՝ մի մարտնչիցիդ»: Զայս գիրս Թամուրն ի ծածուկ առ ինքն պահեալ՝ ոչ ինչ ասաց և ոչ եցոյց փաշայն Թաւրիդոյ մինչև չեղիտ ամիս: Իսկ Ղուլի խանն եկեալ, հասեալ ի Համատան՝ հզիտ զնա աջնպէս լքեալ, եմուտ ի ներքս: Եւ ալսու օրինակաւ էառ զքաղաքն զաչն: Եւ յաւուրս բազումս, զորս և գտանէին յօս-

1) Զեռագրում Թամուր խանն:

մանցւոյ ազգէ, կալեալ բերէին առ նա, և նա հրաման տալը սպանանել, և կոտորէին:

§ 63 Ապա զտին պարսիկքն զհինգ քրիստոնեայս, որոց չորքն էին լազգէ հայոց, և մինն լասորւոց. որք յօսմանցւոյ երկրէ եկեալ էին, ոմն ի Բաբելոնէ, որ կոչիւր Սարուխան, ոմն ի Կարնոյ, որ կոչիւր Դարա-Բիրար, որ և ականահատ լեալ էր, ոմն մուշեցի՝ Թոռուն անուանեալ, ոմն Կ. Պօլսեցի՝ Հանա կոչեցեալ, և այլ ոմն նինուէացի՝ Արդի անուանեալ. և սա էր ասորի: Սոքա էին վաճառականք և մնացեալք էին ի քաղաքի անդ, և զտին զնոսա պարսիկքն՝ թագուցեալ ի տան կարգաւորացն Ֆռանդաց և ածին առաջի Ղուլի խանին: Հարց-փորձ արար զնոսա Ղուլի խանն, թէ ուստի՞ և ճրպիւիք ոչք իցեն և զինչ ունիցին: Նոքա վկայութեամբ ոմանց հաստատեցին, թէ «Վաճառականք եմք», և ցուցին նմա, թէ զինչ ապրանս բերեալ էին: Ապա հարց-փորձ արար, թէ որքան դրամոյ էին ինչք իւրաքանչիւր իւրեանց: Պատասխանի ետ Սարուխանն, որ բարեկացի էր, և ասէ. «Ես զմեռաքս և զայլ բազում ինչ բերեալ էի առ ի վաճառել ի զօրս քո, և ոմն ի զօրուէդ¹⁾ էառ չինէն զվեց քսակ փողոյ զմեռաքսն իմ և զքսան և չորս քսակի²⁾ զպանդար եաշմաղ և զվեշտասան քսակի սամուր, զախում, սադրաջ, ճլղաւաչ, ռեվանդ: Եւ այժմ ոչ տալ ինձ ոչ զապրանս իմ և ոչ զգինս նոցա»: Ասէ Ղուլի խանն. «Ճանաչե՞ս զնա արդեօք»: Պատասխանի ետ ալքն, թէ «Այո, ճանաչեմ»: Յայնժամ հրաման ետ Ղուլի խանն, հրամայեաց գտանել զնա և բերել առաջի իւր: Եւ գտեալ ածին առաջի նորա: Եւ իբրեւ ստուգեաց, թէ այնպէս է, որպէս ասաց վաճառականն, էառ ի ձեռաց նորա զայն ամենայն և ետ տանել ի տուն իւր: Իսկ զհայ վաճառականն միսթարեալ՝ ասաց. «Ես զքեզ ոչ սպանանեմ, այլ ազատ արձակեմ, զնա, ուր և կամիս. բայց զինչս քո ոչ տամ քեզ, զի զայն Աստուած ինձ ետ: Գնա խաղաղութեամբ, և Աստուած տացէ քեզ դարձեալ»: Սոյնպէս || և զինչս ալոցն ամենեցուն քրիստոնէիցն էառ և յանձն արար

1) Զեռագրում ի զօրս իդ:

2) Զեռագրում ևս իդ:

գնոսա առն միում քրիստոնէի համատանցուոյ ի հայոց ազգէ Մանասէ անուամբ և հրամայեաց նմա զպիտոյս դարմանոյ նոցա տալ, ցորքան կայցեն ի քաղաքի անդ, և երբ խնդրեսցին գնալ, արձակեսցէ գնոսա երթալ: Եւ նա արար այնպէս, և լետ աւուրց ինչ ելեալ գնացին իւրաքանչիւր չերկիր իւրեանց:

§ 64 Արդ, Ղուլի խանն նստաւ ի քաղաքի անդ զաւուրս ամսոյ միոյ: Եւ լետ այնորիկ առեալ ընդ իւր զօրս իբրեւ հնդեռասան հազար՝ չոգաւ առնուլ զՍիւն քաղաք և էառ զնա: Եւ էին անդ բազում հրէայք ընչաւէտք. կալաւ գնոսա և խոշտանդեալ գանիւք՝ էառ ի նոցանէ երկու հարիւր չիտուն և վեց թումէն փող: Այլ և ի թուրքաց պարսից, որք յոյժ ընչաւէտք էին, կեղեքեաց գնոսա. չոմանց էառ զ20 թումէն, չոմանց զ30 թումէն, չոմանց զ50 թումէն, զ60 և չալոց զ100, ըստ չաւէտ և ըստ նուազ ընչաւէտութեան նոցա: Յետ այսորիկ զիշխանն Սիւնայ¹⁾, որոյ անունն էր Սըփանլերգի, չոյժ կշտամբեաց և կամէր սպանանել զնա դատաստանաւ: Քանզի ստաց, թէ «Յորժամ յարձակեցաւ օսմանցին ի վերայ գաւառաց մերոց, դու իշխան էիր և ընդէ՞ր ոչ ելիր ընդդէմ նմա ի պատերազմ առ ի պաշտպանութիւն գաւառաց, այլ ետուր նմա զքաղաքս, և չաւեր էած զաշխարհն մեր»: Բայց յաղաղս աղաչանաց ոմանց մտերիմ իշխանաց իւրոց շնորհեաց նմա զկեանսն և էառ ի նմանէ զերիս հազար թումէն փողս:

§ 65 Յետ այսորիկ Ղուլի խանն եթող ի Սիւն քաղաքի զօրս իբրեւ երկու հազար ի պահպանութիւն և ինքն²⁾ ժը [18] հազար զօրօք ել, գնաց ի վերայ Թաւրէզոյ: Եւ եհաւ ի տեղի մի, որ երկրին բարբառով Սախըզ անուանի, և անտի մինչև ի Թաւրէզ վեց աւուր ճանապարհ է ի միջի: Եւ բանակեցաւ անդ զաւուրս երկու: Ազդ եղև օսմանցուոյ, թէ Ղուլի խանն մերձեալ է հասանիլ ի վերայ քաղաքիս: Յայնժամ Թամուր փաշայն եմուտ առ փաշայն Թաւրիզոյ և ասէ. «Ահա Ղուլի խանն գալ ի վերայ մեր և,

որպէս լսեմք, մերձ է հասանիլ ի տեղիս այս. առցուք ի զօրաց քաղաքիս, կլցուք արտաքս և, մինչ չե եկեալ, պաշարեալ է նա զքաղաքս, ի դիմի հարցուք նմա և վանեալ գնա՛ ի բաց հալածեսցուք»: Հաճոյ թուեցաւ փաշայնն Թաւրիզոյ բանս այս, և սկսաւ կարգել, կազմել, վառել և պատրաստել զզօրսն:

§ 66 Եւ մինչդեռ սոքա յայտ պատաղեալ էին, Ղուլի խանն չաւուրն երրորդի ի մտանել արևուն վառեցաւ, կազմեցաւ, պատրաստեցաւ ամենաչն զօրօքն և ել ի ձի և զվեց աւուր ճանապարհն գալն զիշեր և զվաղորդայն մինչև յօր հասարակ վճարեաց: Եւ այնպէս տաղնապաւ ընթացաւ զճանապարհն՝ մինչև զարձանալ ամենեցուն. քանզի չանկարծակի տեսին զինքեանս ի սահմանս Թաւրիզոյ հասեալ: Եւ օսմանցիք ոչ կարծէին զնմանէ աչսպիսի ինչ լինել և յանկարծակի տեսին զնա արդէն հասեալ առաջի քաղաքին, զոր համարէին, թէ լետ վեց աւուր գալոց է ի քաղաքէ անտի: Եւ ճակատն օսմանցուոց պատերազմիլ ընդդէմ նմա, և ուղղեցան ի կողմն Մարանդու և բաղխեցան ընդ միմեանս երկոքին ճակատքն: Բայց փաշայն Թաւրիզոյ գանխաբար խոյս տուեալ փախեալ, և մնաց միայն Թամուրն վեց ու [6,000] զօրօք ի բերդին պատերազմիլ ընդդէմ Ղուլի խանին: Եւ զաւուրս եօթն խիստ պատերազմեցաւ ընդ Ղուլի խանին, զի էին ի զօրս նորա բազում գահաճառիւրտք և զօրաւորք ուժով, վարժ մարտի պատերազմի ի լուրիկեցուոց և յառփնիղացուոց և չալլ խուժադուժ ազգաց: Եւ զարմանալի էր այսչափ զգէմ ունիլն սոցա գալսչափ աւուրս, զի վեց հազարք ընդդէմ ժը [18] հազարաց կողմէին: Եւ եղև անկանիլ բազում զօրաց չերկոցունց կողմանէ:

§ 67 Իբրեւ ետես Թամուրն, զի երեք հազարք ի վեց հազար զօրացն իւրոց կորեան, հատաւ նա ի չուսոյ չաղթութեան և խորհէր, թէ ի՞նչ իւրիք գանձն ապրեցուցանել մարթացի: Ապա հանդէս արար զօրաց իւրոց, խօսիլ սկսաւ ընդ հազարապետս իւր և ասէ. «Դուք ինքնին տեսանէք, զի զօրն պարսից յոյժ բազմապատիկ առաւել քան

¹⁾ Չեռազրում Սիւնեաց:

²⁾ » ինքն:

24.v

զմերս է, և ոչ գոյ յոյս մեզ, թէ մեք աչսչափ սակաւ դօրօք զքաղաքս զայս յերեսաց աչսչափ պարսկական զօրացն ապրեցուցուք: Եւ արդ յայմհետէ ոչ ինչ օգուտ լինի, թէ մեք ի բերդի աստ փակեալ մնասցուք, քանզի որչափ և ընդդիմամարտիցուք¹⁾, քաղաքս այս ելանէ ի ձեռաց մերոց: Եւ ընդէ՞ր զուր տարապարտուց || զանձինս մեր կամակար մտօք կորուսանեմք. ելցուք ի բերդէս և լընդարձակ զաշտի մարտիցուք: Եւ եթէ մեք նոցա յաղթեսցուք, կալցուք մեք զսա, իսկ եթէ նոքա զմեզ յաղթեսցեն, փախիցուք յերեման և զանձինս մեր ապրեցուցուք»: Հաճոյ թուեցաւ բանս այս հազարապետացն: Ապա Թամուրն զերիս հարիւրս եթող ի բերդի անդ պահապանս և ինքն այլ ամենայն զօրօքն ել արտաքս մարտնչիլ ընդդէմ Ղուլի խանին: Եւ էր ինքն արկեալ զիւրեկ զրահս երկաթիս, նոյնպէս և երիւվար նորա զրահիւք պատեալ: Ի զիմի հարաւ Ղուլի խանին երկու հազար ութ հարիւրով ընդ ժր[18] հազարին: Եւ անկան ի զօրաց նորա բազումք, և ինքն երեք հարիւրով միայն փախեաւ դէպ յերեման, եզիտ զփաշայն Թաւրիզու և կամէր ձեռս ամբառնալ ի վերայ նորա յազադս միայն թողլոյ զինքն ի մարտի ընդդէմ Ղուլի խանին և փախչելոյն: ալ ոչ կարաց, քանզի փախեաւ:

§ 68 Եւ էսու Ղուլի խանն զԹաւրէզ և զորս եզիտ ի զօրացն օսմանցուց, զամենեւեան կոտորեաց: Զամբոց մի արարեալ էր ի մէջ քաղաքին օսմանցին, զայն բոլորովին աղարտեալ հիմնայատակ արար: Եւ նստաւ ի քաղաքի անդ երկու ամիս, մինչև կուտեաց զօրս բազումս իբրեկ իւ[24] հազար՝ ելանել, գնալ ի վերայ Երեմանայ: Աչսչափ անցք անցին ընդ զօրս օսմանցուց, և քաղաքք ելին ի ձեռաց: Եւ Թաղաւորն օսմանցուց ոչ իմանալ, ալ միայն երկրորդն նորա. քանզի որպէս ի վերագոյնդ պատմեցաք, զայն հրովարտակն թոյլ տալոյ պարսկին առնուլ զքաղաքսն՝ ինքնին միայն առանց հրամանի սուլտանին առաքեալ էր առ երիս փաշայսն, և սուլտանն ոչ գիտէր:

1) Ձեռագրում բնդդիմարտիցու:

[ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ]

[Պարսուքիւն շահ Թամազի յօսմանցուց եւ գանդկեցուքիւն: Թագադրուքիւն շահ Աբբաս մանկան: Միահեծանուքիւն Ղուլի խանի եւ յաղթուքիւն Գուրին.]

§ 69 Յորժամ զօրս ժողովէր Ղուլի խանն ի Թաւրէզ և խորհէր գնալ ի վերայ Երեմանայ, որ ժր[12] աւուրց ճանապարհաւ հեռի է ի Թաւրէզոյ, լուր եհաս նմա ի Խորասանայ, թէ աղուանն զօրս ժողովեալ է գալ ի Հարաթու ի վերայ Մաշատու և ունի զքառասուն հազար մարտիկս: Իբրեկ ստուգեաց զբանս զայս, եթող զգնալն յերեման և չու արար, խաղաց, գնաց ի Մաշատ, որ է այն ինքն Խորասան պարսից: Եւ կացեալ անդ աւուրս ինչ՝ հանդէս արար զօրաց իւրոց և ել, գնաց ի վերայ Հարաթու, որ է քաղաք աղուանից, որք անուանեալ կոչին սրաւոր աղուանք¹⁾ զոռ պատերազմողք: Եւ եհաս մերձ Հարաթու Ղուլի խանն և բանակեցաւ: Ել ի Հարաթոյ աղուանն ընդդէմ Ղուլի խանին, և զժր[12] աւուրս զցայգ և զցերեկ պատերազմեցան: Ապա աղուանն զարձեալ եմուտ ի քաղաք անդ և ոչ ել արտաքս յաւուրս ինչ: Եւ Հարաթն է յոյժ ամբագոյն քաղաք գժուարայաղթ: Եւ եղև նոցա բազում անգամ ի բերդէ անտի ելանել, յարձակիլ ի վերայ զօրացն պարսից, և ոչ կարացին յաղթել նոցա, այլ անկան սրով սուսերի:

§ 70 Իբրեկ իննսուն և մի օր եղև պաշարման քաղաքին, նուազեցաւ կերակուր նոցա, և սով սաստիկ եղև՝ մինչև զմիմեանց միսն ուտել: Ազդ եղև Ղուլի խանին վասն այսպիսի անցիցն նոցա, և հրաման ետ զօրուն՝ մի հար-

1) Ձեռագրում աղուանից:

կանել զոք յաղուանից, յորժամ ելանեն արտաքս ի բերդէն և մտանեն ի բանակս առնուլ զկերակուր: Եւ ապա նեղեալ նոցա ի սովո՜ւ՝ սկսան սակաւ առ սակաւ գալ շըրջիլ ի բանակն և զանձինս իւրեանց յագեցուցանել: Եւ ոչ զոք խուէին զինուորք Ղուլի խանին, այլ խաղաղութեամբ ընդունէին զնոսա, և նոքա գային ի բանակն և երթային, մինչև զօրագլուխն նոցա ևս եկն արտաքս, և կալան զնա և ածին առաջի Ղուլի խանին: Եւ նա ընկալաւ զնա և ետ զգեցուցանել նմա ծիրանիս ի պատիւ և բազում շքով ունէր զնա առ իւր: Եւ այսպիսի խորագիտութեամբ և պատրանօք էառ զՀարաթ քաղաքն: Եւ կալեալ զմեծամեծ իշխանսն՝ բանիւք խաղաղութեան և քաղցրութեան յինքն անկոյց զնոսա և մեծացոյց և արար իւր զօրապետս: Իսկ զգերդաստանս քաղաքին ոչ գերեաց և ոչ ասպատակեաց, այլ զնոսա տունս տունս առաքեաց, սիւեաց զնոսա ի զանազան քաղաքս պարսից: || Եւ զզօրս աղուանիցս այսոցիկ հնազանդեցոյց իւր զօրս լինել: Յետ այսորիկ կացոյց իշխան ի վերայ Հարաթու զոմն յիւրեանց անտի և ինքն եթող, զնաց ի Մաշատ, որ է այն ինքն Սորասան, և անդ եկաց:

§ 71 Ընդ այն ժամանակս յաշխարհէ Օզրէկաց յարուցեալ էր այր մի, որ իբրեւ զեղուղակ¹⁾ շրջեալ ասպատակէր զբազում գաւառս և կոտորէր սրով, և օզրէկաց թագաւորն զնա ոչ կարացեալ էր ըմբռնել: Եւ եղև նմա գալ, մտանել ի սահմանս Սորասանայ պարսից: Վասն սորա լուեալ էր Ղուլի խանն, թէ է այր զօրաւոր, պատերազմող, և զոր ինչ մի անգամ առնէր ի տեղիս տեղիս, կամէր զնա ի ձեռն արկանել: Իբրեւ լուաւ, թէ ահաւասիկ նա շրջի ի սահմանս Սորասանու, հանդերձեցաւ, պատրաստեցաւ երեք հազար քաջ սպառազինօք և հասեալ ի վերայ նորա՝ կոտորեաց զզօրս նորա և զինքն ձերբակալ

1) Չեռագրում գրված է գաւաղակ ու սրա զլիւն միկնույն ձեռացազրով ելուղակ:

արար և երեր ի Մաշատ, և էր ի կալանս զաւուրս լիսունս և ապա սպան զնա: Իբրեւ լուաւ զայս օզրէկի թագաւորն, ուրախ եղև: Յետ այսորիկ Ղուլի խանն առաքեաց զգեսպան առ թագաւորն օզրէկի հրովարտաւօք հանդերձ՝ ասել նմա, թէ «Առաքեսցես մեզ զհազար թումէն փող, ապա թէ ոչ, պատրաստ լեր, զի գալոց եմ ի վերայ քոյ ի մարտ պատերազմի»: Իբրեւ էառ թագաւորն զհրովարտակն այնպիսի բանից, կալալ վաղվաղակի գայրն, որ գեսպան էր, և եղ յերկաթս ի դիպահոջ: Լու եղև Ղուլի խանին, զոր ինչ արար թագաւորն օզրէկի, և զօրս պատրաստեաց երթալ ի պատերազմ ի վերայ նորա:

§ 72 Բայց աստանօր պատշաճ է մեզ յառաջագոյն գրել փոքր մի զեղելոց առ ի յօսմանցւոց և ապա ըստ կարգի զայս սկսեալս պատմել: Թաճուրն, որ առ Թաւրէզ քաղաքաւ պատերազմէր և փախեաւ, գտեալ էր զիպուածով իւրիք զայն թուղթն, զոր գրեալ էր Ալի փաշայ վէզիրն օսմանցւոց սուլտանին առ փաշայն Թաւրիզու և առ այլ նմանս, թէ «Յորժամ գայ Ղուլի խանն, տուք զքաղաքն և մի պատերազմիք ընդ նմա»: Զայս գիրս նորա առեալ զնաց ի Կ. Պօլիս և մտեալ առ սուլտանն՝ եցոյց նմա, և, թէ զքանի քաղաքս վասն հրովարտակիս այսորիկ ետուն պարսից՝ փաշայք քաղաքացն, զեկոյց նմա և զբազում ամբաստանութիւնս զփաշայիցն արար առաջի նորա: Իսկ սուլտանն, որ այսոցիկ ամենեցուն ոչինչ տեղեկութիւն ունէր, տիր գայրացաւ և հրաման ետ սպանանել զնա և զայլ ոմն կացոյց ի տեղի նորա: Զսոյն գործս վէզիրին իբրեւ իմացան ծառայք սուլտանին, այսինքն է՝ զօրքն ամենայն, բոլոր բարձին առ սուլտանն, թէ «Մեք ոչ կամիմք զհաշտութիւն առնել ընդ պարսից, զի զհասարակաց սանն զինուորական դասուն մերոյ աւար առեալ նոցա՝ ի ձեռս նոցա կայ, և այս մեզ վատահամբաւութիւն և նախատինք մեծ է, զոր ոչ կարեմք տանել: Կամիմք զխաղմ առնել ընդ

նոսա և հանել զայն սանն ի ձեռաց նոցա»: Փոխեցին զայն սուլտանն և զեղբայրն նորա զՄահմուտն նստուցին ի տեղի նորա:

§ 73 Յայնժամ սուլտանն վաղվաղակի առաքեաց զսուրհանդակս հրովարտակօք հանդերձ առ Ահմէտ փաշայն Բաբելոնի՝ ասել նմա, թէ «Կացուցի զքեզ ընդհանրական զօրագլուխ՝ երթալ ի պատերազմ ի վերայ Համատանու»: Իբրեւ ընթերցաւ նա զհրովարտակն, ձեռն էարկ փութանալի զզօրս ի մի վայր խմբել—զվեց հազար մարտիկ սպառազէն, զերիս հազար սպահիս, զհինգ հազար արաբացիս, զվեց հազար մարս և զվեց հազար բաշխլանս և զայլ բազում խուժանս: Եւ եղեն ամենայն ընտրեալ սպառազէնքն իբրեւ իզ[26] հազար վառեալք ի պատերազմ: Հանդերձեցաւ, պատրաստեցաւ ամենայն պիտուիւք մարտի և ել, գնաց ի վերայ Համատանու. իբրեւ եհաս մերձ քաղաքին ի տեղի մի Լաքլար անուանեալ, անդ բանակեցաւ: Եւ սկսաւ զզօրսն կարգել, զախոյանս կառուցանել և զզօրսն ուղղել ընդդէմ քաղաքին և ամենայն պատերազմական զօրօքն գնա պաշարել:

26.v § 74 Ազդ եղև թամազ շահին պարսից, որ ի Շօշ նստէր, և ել նա հարիւր հազար զօրօք հասանիլ ի պաշտպանութիւն քաղաքին, մինչ չև ժամանեալ էր || Ահմէտ փաշայն անդ՝ զպաշարումն քաղաքին մատուցանել: Ընդ այն ժամանակս Ղուլի խանն էր¹⁾ ի կողմանս Սորասանայ. լուր եհաս նմա յաղագս գալստեան օսմանցւոցն: Եւ յառաջագոյն գրեաց նա առ թամազ շահն՝ ոչ լինել ձեռնամուխ պատերազմելոյ ընդդէմ օսմանցւոցն, այլ մնալ գալստեան իւրոյ, քանզի գիտակ էր նորին վատարտութեան: Եւ էր նա բանակեալ ի տեղի մի, որ Կարմիր սար կոչի: Իբրեւ ետես, զի օսմանցին եկեալ, հասեալ ի տեղի մարտին՝ ոչ առ զուր զօրուն, այլ յառաջ մղէ պատերազմիլ, ոչ անսաց լանից Ղուլի խանին, այլ վազվազակի յառաջ մատուց գնա-

¹⁾ Ձեռագրում է:

կատն իւր ընդդէմ օսմանցւոց: Ի դիմի հարան միմեանց երկոքին ճակատքն և թացին զդաշտն արեամբ կոտորելոցն: Ի փախուստ դարձաւ զօրն շահ թամազին, և անկան ի նմանէ իր[38] հազար սպառազէնք, և օսմանցին զօրացեալ յաղթեաց պարսիցն: Իբրեւ ետես շահն, զի այնչափ զօրօք ոչ կարաց զդէմ ունիլ օսմանցւոց, յետս դարձաւ գնալ ի Շօշ: Եւ հասեալ անդ՝ զՄալեար անուամբ խանն առաքեաց ի դեսպանութիւն առ Ահմէտ փաշայն, որ ընդհանրական զօրագլուխ էր օսմանցւոց զօրուն, խօսիլ ընդ նմա ի խաղաղութիւն և տալ նմա զՀամատան և առնել զհաշտութիւն: Յանձն էառ Ահմէտ փաշայն առնել զհաշտութիւն և առեալ զՀամատան՝ հաստատեաց զդաշն խաղաղութեան: Եւ զոմն ի մեծամեծաց իւրոց Իբրահիմ անուանեալ, որ էր զօրագլուխ աջակողմն թիւին, իշխան կացուց քաղաքին և ինքն դարձ արար, գնաց ի Բաբելոն:

§ 75 Ընդ այն ժամանակս Ղուլի խանն, որ ի Սորասան էր, ընդ աղուանսն կռուէր. քանզի արդալի աղուանն բռնացեալ, դիմեալ էր դալ ի պատերազմ ի վերայ Շօշայ: Եւ Ղուլի խանն ընդդէմ ելեալ նմա ի ճանապարհին՝ ոչ թոյլ տայր գնալ, հասանիլ ի Շօշ և զաւուրս երեսուն և երկուս մարտեաւ ընդ աղուանից և կոտորեաց զնոսա սրով սուսերի մինչև ի սպառել զօրաց նոցա, և դարձաւ ի Սորասան: Իբրեւ լուաւ, զոր ինչ մի անդամ արար շահն ընդ օսմանցիս, զիարդ վատութեամբ կորոյս զզօրս իւր և ետ զՀամատան ի ձեռս օսմանցւոցն և դաշինս խաղաղութեան կռեաց ընդ նմա, յոյժ զայրացաւ և զհնարս խորհէր ըմբռնել գնա և յարգելս գնել, որպէսզի յիւր ձեռս մնացէ կառավարութիւն բովանդակ թագաւորութեանն: Փանդի տեսանէր, զի նա էր այր վատախորհուրդ և անարի կնատ ոմն, և ամենայն խորհուրդք և գործք նորա ոչ էին իշխանութիւն թագաւորութեան, այլ ի յաւեր և ի կործանութիւն: Ապա Ղուլի խանն հանդերձեցաւ, պատրաստեցաւ բազում զօրօք երթալ ի Շօշ: Եւ էր թիւ զօրաց նորա իբ-

[28] հազար հեծելոց և վեց հազար հետևակաց: Եւ արար ամենեցուն զրահս երկաթիս և չօրինեաց զամենեւեան զինուզարդու և եկեալ ի Սորասանայ՝ չու արար, խաղաց և եկն, եհաս ամենայն զօրօքն ի Շօշ: Բայց ոչ ի քաղաք անդ եմուտ, այլ ի բացեայ ի տեղի մի Աշրուապատ¹⁾ անուանեալ բանակեցաւ:

§ 76 Մինչ չև եկեալ, հասեալ էր Ղուլի խանն ի Շօշ, ոմանք ի մեծամեծաց շահին ասէին ցնա. «Տէ՛ր մեր արքայ, Թամազ խանն, որ զիմեալ է գալ առ քեզ, ոչ ուզիդ սրտիւ գալ. զի որպէս մեք լսեմք զնմանէ, և նորա գործքն և շարժումն յայտ առնեն, զիմեալ է նա գալ առ քեզ նենգութեամբ, արկանել զքեզ ընդ ձեռամբ և զթագաւորութիւն քո յափշտակել: Ո՞չ իմանաս, թէ որքան զօրօք գայ նա և ընդէ՛ր այսքան բազմութեամբ զօրաց գայ, եթէ ուղիղ մտօք առ քեզ գալ»: Այսպիսի բանիւք բազում անգամ նախագուշակք եղեն նմա խորհրդականք նորա, այլ նա ոչ հաւատաց: Եւ բաց ի նոցանէ էր և ալլ ոմն քրիստոնեայ իշխան ի հայոց ազգէ Դաւիթ բէկ անուանեալ, քաջ խորհրդական: Եւ սորա իմացեալ և իրադեկ եղեալ դաւոյ Ղուլի խանին և երկուցեալ ի մեծամեծ չարեաց, զորոց կասկածէր, թէ հասանելոց են ի վերայ շահին և թագաւորութեան նորա, չեա անցանելոյ երկց աւուրց ի վերայ անց բանից, ի գիշերի միում եմուտ առ շահն և սրտացաւութեամբ բարեկամութեան խօսեցաւ նմա ի ծածուկ սուսնէն և ասաց, թէ «Գիտասջիր, տէ՛ր մեր արքայ, զի Ղուլի խանն ոչ ուղիղ մտօք գայ, ալլ թշնամութեամբ, և մեք ստուգիւ տեղեկացեալ եմք, զի նա գայ ըմբռնել զքեզ և զնեղ չերկաթի կապանս և զթագաւորութիւն քո չինքն գրաւել. և ահա նա մերձ է վազիւ ի միւսում աւուր հասանել. || և արդ, տես, թէ որպէս զգուշացիս ի նմանէ»: Յայսմ վայրի ապա միտք շահին դարձեալ և շկսաւ մտախոհ լինել և ի յուզելոյ խորհրդոցն իւրոց և ի տագնապելոյ սրտի նորա քունն հատաւ յաչաց նորա և ոչ կարաց ի քուն լինել գայն գիշերն ամենայն: Եւ իբրեւ առաւօտ եղև, հրամայեաց զամենայն իշխանս իւր

¹⁾ Ձեռագրում Արեւապատ:

ի դարպաս իւր կոչել և խորհեալ ընդ նոսա՝ հաստատեաց զմիտսն իւր ամենայն զօրօքն իւրովք, զորս վասն մարտի ի պատրաստի ունէր, ելանել արտաքս ի քաղաքէն և ի զգուշութեան կալ¹⁾ յերեսաց Ղուլի խանին, որ գալի ի Շօշ չխուսն և չորս հազար սպառազինօք: Եւ այնպէս արար և այսու օրինակաւ շահ Թամազն զառաջինն ի զգուշութեան եկաց, բայց յետոյ ի մարդելոյ շողոքորդութեանց նորա պատրեցեալ ըմբռնեցաւ ի նմանէ, որպէս կարգաւ ունիմք պատմել:

§ 77 Արդ, իբրեւ եհաս Ղուլի խանն ի Շօշ և բանակեցաւ փոքր ինչ հեռի ի քաղաքէն, ազդ եղև նմա, զոր ինչ արար շահն, և ի կասկածանս անկաւ, թէ չայտնեցեալ է նմա խորհուրդն իւր: Ապա իջեալ չերիվարէ իւրմէ՝ հեռի ընդ ոմանց իշխանաց իւրոց եկն չողջոյն շահին և անկեա առ ոտս նորա՝ վերերեւոյթ խոնարհութեամբ և սիրով երկիր եղադ նմա և ասէ. «Զի՛ է, տէ՛ր իմ արքայ, զի այսպէս բացօթեալ եղեալ ես. մի՞ գուցե վասն իմ զբան ինչ չարութեան սուտ լուեալ՝ երկուանաս զհաւատարմութենէ իմմէ. որ թէ այսպէս է, գիտասջիր, տէ՛ր իմ, զի թշնամոյ է բանդ ալդ: Զի ես որպէս ի սկզբանէ միամտութեամբ սրտի ծառայէի տեսնել իմում և զամենայն հրամանս քո կատարէի և, ուր զինչ առնել առաքէիր զիս, երթեալ առնէի նոյնպէս և այժմ առ ոտս քո եկի, զի զոր ինչ և հրամայեցիս ինձ, զնոյն արարից: Քանզի ես ինձէն առանց հրամանի տեսնել իմոյ ոչ ձեռնամուխ լինիմ յինչ, այլ յամենայն լստ հրամանաց քոց գնամ: Եթէ հրամայես ինձ ի Սորասան գնալ, ի Սորասան երթամ, և եթէ ի Ղազուին, ի Ղազուին. իսկ եթէ ի վերայ օսմանցւոյն, ի վերայ օսմանցւոյն գնամ. զոր ինչ և հրամայեցես, ծառայ պատրաստեալ եմ ես զնոյն առնել»: Արդ, սոյնպիսի կեղծաւոր բանիւք և ալլ բազում մարդելոյ շողոքորդութեամբ

¹⁾ Ձեռագրում գալ:

գողացաւ զմիտս նորա և հաւատացոյց զնա և դարձոյց զնա ի քաղաքն:

§ 78 Իբրեւ եմուտ շահն ի քաղաքն, կոչեաց զՂուլի խանն առ ինքն և զմեծարանս՝ արարեալ նմա՝ նստոյց զնա ի վերոյ քան զբաղում մեծամեծս իւր: Ապա ասաց շահն ցՂուլի խանն, թէ «Ջամենայն զօրս քո բերցես ի քաղաքս, և դու ես ի քաղաքի աստ նստցիս և մի արտաքոյ»: Պատասխանի ետ Ղուլի խանն. «Պատրաստ եմ կատարել զհրաման տեառն իմոյ. բայց եթէ զամենայն զօրս իմ մոծից ի քաղաքս, զբաղում նեղութիւնս հասուցանեն քաղաքացւոց»: Զսոյն և զայլ պատճառս շաղաւաղութն բանիւք յօգեալ՝ հաճեաց զնա: Եւ նա ասաց. «Բարեք է, մի բերցես ի քաղաքս, այլ կացցեն առ դրան քաղաքիս»: Եւ այնպէս զօրք նորա կային արտաքոյ քաղաքին բանալեալ: Եւ յայնմհետէ կեղծաւորեալ խոնարհութեամբ և մարդելոյ շողորորոթեամբ վարելով ընդ նմա՝ լինքն անկոյց զսիրտ նորա, մինչև ամենայնիւ հաւատաց, թէ նա ամենևին անխարդախ, մտերիմ բարեկամ իւր է: Եւ զամենայն իշխանութիւն իւր և զկառավարութիւն և զհրամանատարութիւն բացարձակ ետ ի ձեռս նորա և ասէր ցմեծամեծս իւր, թէ «Զինչ և առնիցէ Ղուլի խանն, իմ հրաման տուեալ է նմա, հաճոյ է ինձ և ընդունելի»: Եւ ասաց ցՂուլի խանն, թէ «Ջամենայն, զոր և կամիցիս, արասցես. բայց զայս մի բան մի արասցես, այսինքն է՝ զգաշն, զոր ես ընդ օսմանցւոյն կռեցի, մի ջրեսցես և մի կռուիցես ընդ նմա, զի ոչ է բարի դրան թագաւորի շրջել»: Պատասխանի ետ Ղուլի խանն և ասաց, թէ «Ջամենայն ինչ, զոր տէրն իմ արքայ հրամայէ, այնպէս արարից»:

§ 79 Ապա սկսաւ հանդէս առնել զօրաց իւրոց և զօրավարաց և տեսանել, թէ մի գուցէ փախուցեալ իցեն ոմանք ի զօրուէն, կամ ի զօրավարաց, և սլակասիցի թիւն: Սոյնպէս արար և զզօրս շահին՝ տեսանել, թէ քանի են, և զթիւն երկաքանչիւրոց ի միտ էառ: Եւ զայս գործս ստէպ

առնէր և զթիւս իւրոցն և նորա զօրացն ի մօտ պահէր և զնոսս ընդ միմեանս խորամանկութեամբ բաղդատէր: Եւ զայս գործս շահն ի նմանէ ոչ արգելոյր և շահն լռիկ կայր¹⁾ և ինչ ոչ ասէր. մանաւանդ ասէր, թէ «Նա, զոր ինչ առնէ, բարեք առնէ»: Յետ այսորիկ խորամանկն այն՝ սկսաւ զզօրս շահին աստ և անդ ցրուել. զվեց հազարն ի նոցանէ ի թաւրէզ առաքեաց, զհինգ հազար՝ ի Ղազրին, զերկու հազար՝ ի Մաղանդարան. ըստ այսմ և զայլ ամենայն ընտիր ընտիր գունդս ի զօրացն առաքեաց, սփռեաց աստ և անդ: Ապա սկսաւ յաճախել, գալ ի տուն շահին և հանապաղ շողորորոթական բանիւք և կեղծաւորեալ սիրով իւրով զսէր նորա ի վերայ իւր առաւելուլ:

28. Գ

§ 80 Եւ եղև, զի շահն հրաւիրեաց զնա ի խրախուրթիւն իւր. և գնացեալ ուրախացոյց զնա: Եւ չետ վեց աւուրց և ինքն համարձակեցաւ հրաւիրել զնա յիւր խրախուրթիւն: Քանզի յառաջմէ համբաւ սուտ հանեալ էր զիւրմէ, թէ գնալոց է²⁾ յերկիր իւր, ուստի աղաչեաց զշահն ասելով, թէ «Ես գնալոց եմ յերկիրն իմ. վասն այն, մինչ չեմ գնացեալ, խնդրեմ ի տեսնել իմմէ արքայէ, զի զայս մեծ շնորհս առնիցես ծառայի քում. եկեսցես մի անգամ ի խրախուրթիւն, զոր ծառայ քո ըստ աղքատութեան իւրում առնելոց է, և մի արհամարհիցես: Եւ ոչինչ փառք և պատիւ ինձ լինիլ մարթ է առաւել դերագոյն, քան զայս, զոր ինձ առնիցես՝ գալով ի չաղքատայարկ խորան ծառայի քո: Եւ ուրախ լինելով ընդ նմա:» Լուաւ նմա շահն և գնաց ի խրախուրթիւն նորա: Եւ արար նմա զխրախուրթիւն մեծ, յոյժ շքեղ, արժանի արքայական մեծութեան, ի չարկի իւրում:

§ 81 Եւ եղև ի յերկարել խրախուրթեան, յորժամ ուրախութեամբ ուտէին, և շահն զուարճացեալ էր, ասէ

¹⁾ Ձեռագրում եւ շահն լռիկ կայր բառերը գրված են փակագծերի մեջ:

²⁾ » գնացեալ է:
Արբանյակ Յերկանցի-5

ցնա Դուլի խանն. «Ջխնդիր մի ունիմ խնդրել ի տեառնէ իմմէ արքայէ և աղաչեմ, մի անտես առնիցես զհայցուածս¹⁾ ծառայի քոյ:» Եւ նա ասէ. «Ննդրեա, և կատարեցից զայն:» Ասէ Դուլի խանն. «Ես լուեալ եմ ի քէն, տէր իմ արքայ, զի ըմպես զգինի. և արդ, եթէ կամք իցեն տէրութեանդ, հրաման տուր մեզ բերել զսակաւ մի գինի ի սեղանս, զի առաւել լիցի ուրախութիւնս մեր:» Ասաց²⁾ շահն. «Բարևոք ասացեր, բերցի՛ գինի:» Եւ առաքեաց Դուլի խանն Ջուղա աս հայս և զլ[30] գորակ գինի բերին ի տանէ քալանդար Յօհաննիսի: Եւ սկսան ուրախ լինիլ, ուտել և ըմպել մինչև ի խոր գիշեր, և զուարթացաւ³⁾ սիրտ շահին և էարբ յոլով գինի, մինչև արբեցեալ թմրեցաւ: Իբրև եղև հասարակ գիշեր, ել Դուլի խանն և ասէ ցթիկնապահ զօրս թագաւորին, թէ «Գնացէք զուք այսուհետև ի քուն լինիլ, զի շահն արդէն ի քուն եմուտ:» Իսկ շահն յայնժամ յոյժ արբեալ, անդգալացեալ կայր ի սենեկին միում միայն:

§ 82 Եւ եղև իբրև ի բաց գնացին թիկնապահք նորա, եմուտ խորամանկ Ղուկի խանն միայնակ ի սենեակ նորա և հանեալ ապտակս երեսս նորա, որպէս առնէ ոք չերեսս մանկան, և բռնոն հարեալ զնմանէ՝ կապեաց զնա պարանաւ: Եւ ապա կոչեաց ի զօրաց իւրոց զարս զօրաւորս՝ ուժով և կրկին կապեցին զնա և զոտս նորա պնդեցին ի շղթայս: Եւ արկին զնա ի սենեակ մի և փակեալ պահէին: Եւ իբրև առաւօտ եղև, փութանակի ըմբոսեաց զամենայն իշխանս նորա, մինչ չև իմացեալ էր նոցա զգործն, զոր արար, և կոտորեաց զնոսս սրով սուսերի:

Յեռա ալտորիկ հոմուս ի տուն շահին և էառ անտի
զկինն նորա և զքոյրն նորա և զմայր նորա և զազգակա-
նունհա նորա և զայլ կանաչս տան նորա, տարաւ ի տուն
իւր: Զքոյր նորա էառ լիւր կնութիւն, իսկ զայլ կանաչսն

¹⁾ *Ձեռագրում* գնայեցուած:

2) նախ գրված է անսաց, հետո և տառը ջնջելու փոխարեն ջնջել են և տառը, դարձել է անաց:

3) Ձեռագրում գուարթացելով:

հարձա արար իւր: Բալց զմալր նորա ընդ նմա առաքեաց
 ի Սորասան: Եւ եղև յորժամ զշահն ի Սորասան առաքէր,
 ազդ եղև քաղաքացւոցն, թէ կապեալ են զնա և տանին ի
 Սորասան մարբն հանդերձ, ամենեքեան խռովեցան և սուգ
 մեծ զդեցան և ողբացին, բայց ոչ ոք կարէր ի թիկունս
 հասանել նմա, թափել զնա ի ձեռաց թշնամեաց: Եւ Դուլի
 խանն յետ առաքելոյ զշահն ի Սորասան՝ ինքն նստաւ ի
 Շօշ քաղաքի՝ առնելով¹⁾ զթագաւորութիւն ի տեղի²⁾
 նորա:

§ 83 Եւ չեն աւուրց ինչ կոչեաց զամենայն զօրավարս իւր ե³) զգուշսնս բազումս ի զօրացն, ե եկին առաջի նորա, ե ասէ. ցնոսա. «Գիտէ՞ք, թէ առ ինչ դձեղ կոչեցի:» Եւ նոքա ասին. «Ո՛վ գիտեմք, բայց պատրաստ եմք առ ամենայն հրամանս տեառնդ մերոյ:» Եւ ասէ. «Վասն այսորիկ դձեղ ժողովեցի, զի զորդին շահին, զոր ի Սորասան առաքեցի, թագաւորեցուցուք ի տեղի նորա, ե յաւուռն նորա հասցին ամենայն դրամք թագաւորութեանս պարսից, ե սորա անուամբն արասցուք զամենայն գործ թագաւորութեան ե սորա անուամբն պատերազմեսցուք, զի համատեղութիւն սորա յոյժ բարի է, ե ինքն է բարեբաղդ:» Բայց արդ, որդին, զոր առաջարկէր թագաւորեցուցանել, էր վեցամսեայ սառնիկայ՝ շահ Ապպազ անուանեալ: Արդ զսա բանիւք հաւանութեան զօրացն թագաւո-

1) Ձեռագրում պակասում է առնելով բառը:

2) « » « » տեղի բառը:

3) « այս տողից սկսած ձախ լուսանցքում արված և տողանոց հավելում. [. . .] մազն էր

[. . .] մազն էր

[. . .] h nufG, nr n2

[. . .] bu qūq bu

[. . .] 6 հայ գիր գրու

[. . .] Ի Ի ցնդման

[. . .] առաջ բերել

$$\begin{bmatrix} \cdot & \cdot & \cdot \end{bmatrix}_t$$

ընցուց ի տեղի հօր նորա և առաքեաց ի Կաղբին՝ անդ սնուցանել զնա: Եւ սովաւ շինեաց զմիտս զօրացն և քաղաքացւոցն և խաղաղեցուց զնոսա, և ոչ եղև վրդովումն ի նոսա և ոչ աղմուկ, այլ ժողովուրդն հաճեալ ընդ գործ նորա՝ սիրեցին զնա և գովէին զխոհմութիւն նորա և զխնամամարկութիւն:

§ 84 Յետ այսորիկ լուան արք Բաղդիարայ, զոր ինչ արար Ղուլի խանն ընդ շահ Թամազն, ի մի վայր ժողովեցան և զոմն ի միջոյ իւրեանց շահ կացուցին և զօրա-ժողով եղեն գալ ի վերայ Շօշայ ի վրէժխնդրութիւն շահին: Եւ եկին, հասին մերձ Շօշայ և զգիւղօրէս գաւառին ասպատակեալ՝ զբազումս գերի վարեցին և զբազումս սրով կոտորեցին և այսպէս զիննսուն և եօթն գիւղս յաւերածին: Զայս լուեալ Ղուլի խանն՝ ել բազում զօրօք զնալ ի վերայ Բաղդիարայ¹⁾: Եւ փախուցեալ զնացին, մտին, ամրացան ի բերդ մի Զմլան անուանեալ և ոչ եկին արտաքս: Եւ էր բերդն այն ամուր յոյժ, որոյ մի կողմն առ իւր ունի զԱրուգուրան անուանեալ գետն, և միւս կողմանէ բարձրաբերձ սալթասուր սար գծուարել: Նմին իրի Ղուլի խանն թողեալ զայն՝ եկն եմուտ ի Հաւուզա, որոյ կէսն է արապ, կէսն՝ լօռ, կէսն՝ խորիջի, կէսն՝ շիա, և այսպէս զանազան ազգ են: Իրրեւ ազգ եղև իշխանին Հաւուզայ, որոյ անունն էր Ալիմարդան խան, թէ Ղուլի խանն գալ, մեծամեծ ընծայիւք և բազում մեծարանօք զնաց ընդ առաջ նորա: Եւ Ղուլի խանն բազում պատուասիրութեամբ ընկալաւ զնա և ծիրանիս զգեցուց նմա և զօրագլուխ կարգեաց զնա՝ երթալ ի վերայ Բաղդիարայ. և էր անուն իշխանին Ալիմարդան խան:

§ 85 Եւ ինքն չու արար անտի և եկն ի Բրմանշայ և անդ կացեալ զաւուրս [30] հանդէս արար զօրաց

¹⁾ Ձեռագրում Բաղդիարայ բառից հետո գրված է նշան և աջ լուսանցքում արված է յերկտող հավելում. իրեւ եմ [. . .]
արանցն Բ [. . .]:

իւրոց և ապա ել անտի՝ երթալ ի Բաբիլոն, և եկն հնաս ի Մայտաշ, անտի ի Հառնաւա¹⁾, անտի Բրեհտ, անտի ի Քուիքոռա, որ ստուգարանի ի մարաց բարբառս մանկամարդոյ սար, զի ելք նորա աշնչափ ղժուարին է, ընդ որ, եթէ ոք ծեր իցէ, ոչ կարէ ընդ այն անցանել: Արդ, ընդ այս ճանապարհ անցեալ Ղուլի խանն [24] ժամ ետես, զի ընդ այսչափ տեղիս ոչ ինչ երթեկութիւն մարդոյ է: Եւ պատճառն է, զի Քուիքոռայ է սար մի, որոյ մի կողմն է սահմանն օսմանցւոց, և միւսն՝ պարսից: Եւ ճանապարհ նորա է մի միայն, և ոչ առաւել, և ի նմին ճանապարհի է իջևան մի ճանապարհորդաց, որ ի բարբառս մարաց խուռնայի Մէհմուդ անուանի: Արդ, իջևանի յայսմիկ ի զօրացն օսմանցւոց պահապանք կային, որք զճանապարհն զայն պահէին, և այսմ գիտակ էր Ղուլի խանն: Յորժամ հասարակ գիշեր եղև, ել երթալ և պատուէր ետ ամենայն զօրացն ընդ ճանապարհն ընդ այն ոչ զնալ, այլ իւրաքանչիւր ոք զձին հետեալ զկնի իւր՝ ընդ սարն ելանել և զնալ. և ինքն նոյնպէս առաջի նոցա երթալ: Արդ, ընդ լերինս ընդ այստսիկ անցեալ զնացին և ի մերձեալ ծագման արեւուն մտին ի սահմանս օսմանցւոց, և զօրքն օսմանցւոց ոչ իմացան զանցանելն նոցա:

§ 86 Եւ եկին, մտին ի Զաղովն, և էր իշխան նորա ոմն, որոյ անունն էր Ահմէտ բէկ, և ոչ սա կարաց իմանալ զարուստ Ղուլի խանին: Քանզի նա պահապանս կացուցեալ էր ի ճանապարհի և վասն այսորիկ ոչ հաւատալ, թէ Ղուլի խանն այնպէս առանց ուրուք իմանալոյ կարէր անցանել ընդ այն և գալ: Արդ, իրրեւ ետես զնա հանկարծ մտեալ ի Զաղով, ել ընդդէմ նոցա տազնապաւ, վեց հազար զօրօք, պատերազմիլ ընդ նմա: Եւ յառաւօտէ մինչև ի հասարակ օր պատերազմեցան: Ի պարտութիւն մատնեցաւ Ահմէտ բէկն, և հարան զօրք նորա սրով սուսերի, և ինքն փախստական եղև: Մի ոմն ի զաճար ազգէ զհետ նորա

¹⁾ Ձեռագրում Հառնաւա:

պնդեալ մինչև ցժամ մի՝ եհաս նմա, եհար զնա նետիւ, և նետն ի գլուխ նորա մխեցեալ մնաց: Եւ եհաս նմա և ձեռքակալ արար զնա և առեալ տարաւ առ Ղուլի խանն և զ113 թումէն զբամ պարգևս յաղթութեան ընկալաւ ի նմանէ:

30.v

§ 87 Զվեց օր եկաց թ Ղուլի խանն ի Զաղով և յետ այնորիկ կալաւ զճանապարհն Բաբելօնի: Եւ իբրև զերիս ժամս գնացին, հասին ի գետ մի, զոր Զանգանոյ ջուր անուանեն: Եւ զետս այս ընդ այն առուս լոյժ աճեցեալ և բարձրացեալ յորդ գնայր: Զտեղի էառ անդէն Ղուլի խանն ժամս ինչ և տարակուսեալ խորհէր ընդ իւրսն՝ միթէ կարիցեն անցանել, թէ ոչ: Եւ ապա ասէ ցամենայն հեծելազօրսն. «Որ զիս կամի, անցցէ ձիով ընդ գետս այս զհետ իմ:» Զայս ասաց և ինքն յառաջ քան զամենեսեան մխեցաւ ի ջուրն և էանց յայնկոյս, և հեծելոցն քաջալերեալ՝ մտին զկնի նորա և անցին յայնկոյս. ալ ի նոցանէ ի ջուր անդ ընկղմեալ՝ կորեան անձինք իբրև հարիւր: Իսկ հետեակքն մնացին յայնկոյս գետոցն: Եւ արար վասն նոցա կաղմեալ յերկաթի շղթայից հաստ առասանս երկուս, զորոց զծայրս յերկուց կողմանց յեզերս գետոցն ամրացուցին և ի վերայ նոցա տախտակս ի փայտից շարադրեալ և հող արկեալ ի վերայ՝ անցս կաղմեցին և զամենայն հետեակս անցուցին յայնկոյս: Եւ յետ նոցա զբորսն և զալլ կաղմածս իւրեանց անցուցին: Յառաջ կամէր գնալ ի վերայ Բաբելոնի, բայց յետոյ փոխեաց զխորհուրդ իւր և գէմ եղ գնալ ի Քարքուտա:

§ 88 Եւ եկն, եհաս ի Լէլլան գիւղ, որոյ բնակիչքն բազում հպատակութեամբ և պատուով ընկալան զնոսա, զի աղանդով¹⁾ համաձայն էին պարսից: Եւ էառ անտի զտանուտէրն ընդ իւր առաջնորդ ճանապարհի և սպառազինեալ տանէր զնա ընդ զօրս իւր: Բայց իբրև ելին ի Լէլլանայ, ուղղեցաւ գնալ ի վերայ Բաբելոնի, և եկին,

¹⁾ Զեռազրում այս տողի զիմաց ձախ լուսանցքում արված է միատող հավելում. [. . .] smf:

բանակեցան ի Ղարաթաբա և անտի եկին Ղզրաբատ և գտին զնա ամայի, զի բնակիչքն փախուցեալ մտեալ էին ի Բաբելոն: Ալլ արդ, թէ ընդէ՞ր երբեմն ընդ այս և երբեմն ընդ այլ ուղղէր զգնացս և ոչ ի մի կողմ ընթանայր: Այս էր պատճառն, զի կամէր զօսմանցիսն գրգռել ի մարտ, ալլ ոչ ոք ի պետաց տեղեացն ել ընդդէմ մարտնչիլ: Ի Ղզրաբատայ չուեալ եկին, հասին ի Մանդալի, և անտի ելին գնալ ի Հիլա, և մինչ չե էր նոցա հասեալ անդ՝ երկու իշխանք պարսից, որոց միում անուն էր Ալիմարտան և միւսում՝ Բաբա, եկին, հասին առ Ղուլի խանն լո [30,000 զօրօք, զի յառաջագոյն ինքն պատուիրելով ժամադիր եղեալ էր նոցա՝ այնպէս առնել: Եւ այնուհետեւ ինքն ոչ կամեցաւ գնալ ի Հիլա. զնոսա զերկուսին առաքեաց անդ:

§ 89 Իսկ ինքն զտեղի առեալ զառուրս ինչ՝ ել, գնաց ի վերայ Բաբելոնի և հասեալ բանակեցաւ ի տեղին իմամ-Աղամ անուանեալ, միոյ ժամու ճանապարհաւ մերձ քաղաքին: Եւ էին անդ բազում շէխք տաճկաց, որք են օրինագէտք կամ մասենագէտք նոցա: Սոցա զպատուական խիլայս տուեալ՝ լոյժ պատուեաց: Եւ նոքա այնուհետեւ մոլեալք ի սէր նորա՝ զրեցին ի բազում տեղիս առ բազում իմամս, որք իբրև քուրմք են տաճկաց, և զովեցին զնա և յորդորեցին զնոսա ի հպատակութիւն նորա՝ ցուցանելով նոցա՝ զորչափ ինչ մեծարանս արարեալ էր անձանց իւրեանց: Զոր լուեալ ամենեցուն նոցա՝ յանձն առին յօժարութեամբ ի հպատակութիւն մատուցանել նմա զինչ օժարութեամբ ի հպատակութիւն մատուցանել նմա զինչ քեանս ժողովրդովք տեղոյն: Եւ արարին այնպէս: Յայսմ վայրի լուր եկն Ղուլի խանին, թէ Ալիմարտան, Բաբա խանն, զորս ի վերայ Հիլու յղեաց զօրօք, առեալ են զՀիլա և նուաճեալ են զժողովուրդն և անցեալ ընդ ջուրն Շատիկ՝ գիմեալ են գնալ իմամ-Ալի և կամ յիմամ-Մուսա¹⁾: Եւ վաղվաղակի գրեաց առ նոսա, թէ «Մի երթալք ի վերայ զոցա, զի արդէն նոքա հպատակք են մեզ:» Եւ նոքա այնուհետեւ թողեալ զայն տեղիսն՝ եկին, մտին զօրօք

¹⁾ Զեռազրում յիմամուսա:

Վերեանց ի սահմանս Բաբելոնի, չափն կողմն ջրոյն, և անդ զանհամարս յօսմանցն կոտորեցին սրով սուսերի, մինչև ասել, թէ անկոխն այն մեծ շաղախեցեալ արեամբ՝ նեխեցաւ, և ի հոտոյ զխականց անկելոց ի բազում ժամանակս ոչ ոք կարէր անցանել: Ապա Բաբա զանն եկն, բանակեցաւ ի տեղի մի Ղարշու-եախա անուանեալ յայլազ-գեաց բարբառս յայնմանէ, զի է մեծ քաղաք մի յայնկոյս գետոյ, որ է առաջի Բաբելոնի:

31.r § 90 Արդ, իբրեւ հասին Բաբա խանն և Ալիմար-դանն ի վերայ Բաբելոնի, սոքա յայնմ կողմանէ պաշա-րեցին, և Ղուլի խանն՝ յայսմ կողմանէ: Այլ զի ոչ ունէին զգորս, քանզի Ղուլի խանն ոչ առնոյր || Ընդ իւր զգորս վասն փութանակի յեղակարծիւ հասանելոյ ի վերայ քաղաքի և բերդի, ուր և արշաւէր, ուստի իբրեւ եղև խ [40] աւուրք պաշարման, ապա բերեալ եղին դռք ի Չաղովու, ուր յառաջմէ թողեալ էր: Եւ սկսան կառուցանել զնոսա հանդէպ քաղաքին և արձակել: Եւ այնպէս սոքա ի մէջ բերդին ձգէին, և օսմանցիքն ի վերայ բանակի սոցա: Այլ զի դռք օսմանցն կարի առաւել մեծագոյնք էին, քան զսոցայն և յառաւել հեռագոյն տեղիս հասուցանել կարէին զգնդակսն, զի մի ի նոցանէ տանէր բարութս իբրեւ լսերս ութսուն, վասն այսորիկ թէպէտ և բացուստ պատերազմէր բանակն Ղուլի խանին, բայց եղև, զի անգամ մի ի յարձակել օսմանցն զգորս մի ի բերդէ անտի՝ գնդակն եհաս, անկաւ ի մէջ բանակի նոցա և եհար, սպան միանգամայն զհարիւր ոգիս: Չայս ֆրասս կրեալ՝ ի բաց հեռացոյց Ղուլի խանն զձակատ իւր ի տեղուջէ անտի: Եւ այնուհետև թէպէտ դռքն օսմանցն ոչ հասանէին նոցա, բայց նաև դռքն իւրեանց ոչ կարացին ձգել զգնտակ ի բերդն: Եւ նստեալ կային առանց արձակելոյ զգորս յաւուրս իբրեւ ծե [55]: Ապա օսմանցին դարձեալ արձակեաց զայն մեծ դռն, և ի սաստիկ զղրդմանէն խախտեցաւ պարիսպ բերդին, և բազում տունք փլան, և այնուհետև օսմանցին զայս դռս ոչ ի գործ էած: Իբրեւ ծե [55] աւուրք

եղին պաշարման քաղաքին, օսմանցիքն վառեալք զինու-յանկարծակի ելին արտաքս ի բերդէ անտի՝ չարձակիլ միանգամայն ի վերայ պարսից: Եւ եղին երկու առաջք՝ ընդ երկուս զրուսն ելանելով, որոց միում անունն էր Սպիտակ դուռն, և միւսուն՝ Իմամ-Աղամայ դուռն: Քսան և չորք հազարք ելին ի Սպիտակ դրանէն, և տասն հազար՝ յիմամ-Աղամայ դրանէ, ամենեքին օսմանցի զինուորք: Այլ փաշայն ոչ ել արտաքս և զբնակս քաղաքին ոչ եթող ելանել արտաքս. և այս էր պատճառն, զի կէսն ի նոցանէ պարսիկ էր, կասկածէր փաշայն՝ մի գուցէ ելեալ արտաքս՝ յաւելցին ընդ զօրս Ղուլի խանին:

§ 91 Արդ, իբրեւ ետես Ղուլի խանն զղիմէն օսմանցն ի վերայ իւր, առանց դռի չառաջ մատոյց զձակատ իւր: Իսկ օսմանցին ընդ իւր բերեալ զտասն պատ-րաստեալ դռս՝ սկսաւ արձակել ի վերայ ձակատուն պարսից: Եւ յայնժամ Ղուլի խանն զօրս իւր ի չորս առաջս բաժանեաց, զի մի բովանդակ զօրն ի դրեիցն վտանգե-ցին: Այլ օսմանցին մէն մի անգամ արձակեալ զդորսն՝ զերկրորդ նուագն ոչ կարաց յաւելուլ, քանզի մինչդեռ նոքա զդորսն ընուլ, պատրաստել պարապէին, եհաս ի վե-րայ նոցա ի չորից կողմանց ձակատն պարսից, և արդեւան ի վերստին արձակելոյ զնոյնս: Եւ խառնեցան ի միմեանս երկոքին ձակատքն, և կոտորեցին զմիմեանս սրով և թվան-գաւ մինչև ցեօթն ժամս: Եւ զօրն օսմանցն չաղթեցեալ փախեալ, եմուտ ի ներքս ի քաղաք անդ և այլ ոչ ել արտաքս:

§ 92 Իսկ Ղուլի խանն մինչև յութսուն և ութ օր բանակեալ զքաղաքաւն՝ պաշարեալ պահէր: Եւ սով սաստիկ եղև ի ներքս քաղաքին, մինչև շան մսոյ մի օխայն¹⁾ քառասուն մարչիլ եղև, և ոչ գտանիւր: Ապա Ղուլի խանն զգուհոյս զինուորաց առաքեաց ի կողմն Նինուէին և հարին զգիւղօրէս և զաւանս նորա, զերիտասարդսն կոտորէին

¹⁾ Չեռազրում՝ ոխայն:

սրով և զմատաղ մանկուհսն և զկանայս գերի վարէին: Բայց ի Նինուէ ոչ մերձեցան, զի չունէին զբաւականութիւն զօրաց, այլ հասեալ մինչև ի տեղի մի, զոր տաճիկքն Եօնուզ անուանեն յանուանէ Յովնանու մարգարէին, և անտի դարձան յետս:

32.v § 93 Արդ իբրև ինն ամիսք եղեն պաշարելոյ քաղաքին, Մահմուտ սուլտանն օսմանցւոց առաքեաց ի Բաբելոն ընդդէմ Ղուլի խանին զկաղ Օսման փաշայն երկու հարիւր յիսուս հազար զօրօք: Իբրև էառ զլուր նորա Ղուլի խանն, հրեշտակս առաքեաց ի ներքս ի քաղաք անդ՝ խօսիլ ընդ նոսա խաղաղութեամբ և ասել ցԱհմէտ փաշայն, որ իշխան էր Բաբելոնի, թէ «Տո՛ւր ինձ զբերդն խաղաղութեամբ, և արասցուք զհաշտութիւնս:» Պատասխանի արար Ահմէտ փաշայն, թէ «Ընդէ՞ր խնդրես զբերդս. երթ, մարտիր ընդ զօրս օսմանցւոց և, եթէ կարես աղարտել՝ զզօրսն օսմանցւոց, յայնժամ ունիցիս զբերդս զայս:» Արդ, իբրև եհաս կաղ Օսմանն ի սահմանս Բաբելոնի, զզօրս իբրև վեց հազար եթող առաջի բերդին և ինքն մնացեալ զօրօք եւ, գնաց ընդդէմ նմա:

§ 94 Եւ կաղ Օսմանն աճապարեաց, կալաւ զշուրն, և Ղուլի խանն ոչ կարաց յառաջ ժամանել նմա և զշուրն ունել: Իբրև ետես կաղ Օսմանն, զի Ղուլի խանն գայ, մերձենայ, հանդերձեցաւ, պատրաստեցաւ ամենայն զօրօք ընդդէմ նմա: Ունէր նա զգորս իբրև հարիւր և հինգ, այլ¹⁾ Ղուլի խանն ոչ էր բերեալ զգորս: Կարգեաց Ղուլի խանն զճակատն իւր ընդդէմ օսմանցւոց՝ յարձակիլ ի վերայ նոցա փութանակի. զերկոտասան հազար թվանկաւորսն յառաջ կացոյց և գայլ զինու վառեալսն՝ զկնի նոցա: Ապա բաղխեցան ընդ միմեանս երկոքին ճակատքն, և յաղթեաց զօրն Ղուլի խանին օսմանցւոց զառաջին նուագն: Եւ փախուցեալ գնաց մերձ ջրոյն ի հեղեղատ մի մեծ և խոր և անդ ախոյեանս կառուցեալ զօրն օսմանցւոց՝ արձակէր զհրացանս և հարկանէր զզօրն պարսից յաջողութեամբ: Զի

1) Ձեռագրում ալ:

էին նոքա յերեսս երկրի յամենայն կողմանց բաց, և զիպէր նոցա գնտակն արձակեալ. իսկ զօրացն պարսից ոչ յաջողիւր հարկանել զնոսա, զի էին ի խորս հեղեղատին ծածկեալք, և ոչ զիպէր նոցա ինչ ի գնտակաց: Եւ ծարաւեցաւ զօրն պարսից և ոչ ունէին, ուստի առցեն զշուր, զի, որպէս յառաջագոյն ասացաք, զօրն օսմանցւոց ի հասանիլ իւրում ի սահմանս քաղաքին Բաբելոնի՝ յառաջ զշուրն կալաւ, և պարսիկն ոչ կարաց վաղ աճապարել և զշուրն ունել: Եւ յորժամ ի պատճառս սաստիկ ծարաւութեան զթվանկաւորսն, զորս յառաջագոյն կարգեալ էր ի ճակատուն, յետ դարձոյց՝ երթալ, զշուր ըմպել, և շուրն կէս ժամու ճանապարհաւ հեռի էր, յայնժամ զօրն օսմանցւոց արտաքս ելեալ՝ իբրև զյորդ անձրև և իբրև զխիտ կարկուտ զգնտակս ի թվանկաց տեղեաց ի վերայ պարսկական զօրացն և աղարտեալ զճակատն նոցա՝ ցիր և ցան ի փախուստ դարձոյց զնոսա, և ի փախուցելոցն սակաւ հեծեալք միայն զերծան, իսկ որք հետեակք էին, ի սուր սուսերի մաշեցան ամենեքեան: Եւ ոչ եթէ նուազութիւն ջրոյն միայն եղև պատճառ խորտակմանս այսորիկ, այլ և այս, զի յետ ժամու միոյ մարտին շնչեաց հողմ սաստիկ ընդդէմ ճակատուն պարսից, որ զամենայն փողին աւաղախառն և զծուխս բարութեացն առ հասարակ յերեսս նոցա արձակեալ՝ զաչս նոցա խնոյր: Միանգամայն և սաստիկ տօթն եղանակին, որ ի գաւառին լացնմիկ առաւել դժնդակ լինի, կիզէր զնոսա. զի այնչափ սաստիկ ջերմ ամառն լինի ի գաւառին յայնմիկ, մինչև ասեն, թէ՝ և զհանգերձս առանց հրոյ մրկեալ կիզու: Եւ ի ցրուեալ զօրաց կէսքն ի կողմ Մանտալիոյ գնացին, և կէսքն՝ ի կողմն Ղըրաբատու, և ոմանք՝ ի կողմ Զաղովոյ:¹⁾

§ 95 Իսկ ինքն Ղուլի խանն անգիտելի ի զօրացն ընդ կողմն ինչ փախուցեալ գնայր, և ոչ գիտէին զօրքն, թէ ապրեալ իցէ արդեօք, կամ թէ սպանեալ: Եւ էին ի զօրս պարսից վեց քրիստոնեայք լազգէս մերմէ, որք էին

1) Ձեռագրում Ղազովոյ:

հազարապետք Ղուլի խանին և ունէին զօրս հարիւրաւորս. անուն միոյն՝ Դաւիթ, զոր Գորբէնցի բէկ ասեն, երկրորդն էր Ատովմին¹⁾ որդի Աբիճան, երրորդն էր Հաբնեցի Այդին բէկի որդի Աղաճանն, չորրորդն՝ Հափնեցի Մուսխին²⁾ որդի Բալիզն, հինգերորդն՝ Ճաղակերեանց Թօփուզի որդի Հախնազարն: Արդ, ի սոցանէ Հախնազարն ընդ Ղուլի խանին գնացեալ էր ի փախչիլն նորա, և ոչ ոք գիտէր: Իսկ այլք ի Զաղով քաղաք գնացեալ էին ի փախչիլն: Եւ էր անդ եկեալ շօշեցի պարսիկ իշխան ոմն, որոյ անունն էր Ճան: Նա ասաց հայոց. «Դուք մնացէք աստ և մի ելանէք աստի. ես միւս անգամ դառնամ ի վերայ օսմանցւոց ձեռք հանդերձ»: Իսկ նոքա ոչ լուան նմա, զի ասացին. «Մեք մինչ չե գտեալ իցեմք զՂուլի խանն, ոչ երթամք միւս անգամ ի վերայ օսմանցւոց:» Եւ ելեալ անտի ուղղեցան դէպ ի Համատան և եկին ի Բրմանշա:»³⁾

§ 96 Լուր եկն, թէ իշխանն Համատանայ ուրախութիւն արարեալ է, թէ Ղուլի խանն հասեալ է անդ և ի զլուսս ճանապարհաց դէտս կացուցեալ է, զի փախուցեալքն ի զօրաց իւրոց մի ցրուեցին, այլ առ ինքն ժողովեցին: Եւ այսպէս ապրեալք ի սրոյ՝ ժողովեցան առ նա: Եւ հանդէս արարեալ զօրուն՝ հտես, զի վեց իշխան զերծեալ էր: Եւ ի միջոյ փախուցելոցն || զհարիւր երկոտասան մեծամեծս սպան վասն վատասրտութեան նոցա և փախստեան: Եւ զպակասեալն ի զօրաց իւրոց ելից, որչափ կարաց, և ի տեղի կոտորելոց իշխանացն զայլս կացոյց իշխանս, քանդի յիննսուն և երկու հազար զօրաց ձե[15] հազար միայն մնացեալ էր: Ապա Ղուլի խանն հնգետասան հազար զօրք հանդերձեցաւ գնալ միւս անգամ ի վերայ Կաղ Օսման փաշային: Չու արար ի Համատանայ, խաղաց, գնաց և յեօթն աւուրս զհնգետասան աւուր ճանապարհն վճարեաց և եհաս ի Զաղով: Եւ անտի յերիս աւուրս տագնապաւ

1) Չեռազրում Ասովման:

2) » Մուսխան:

3) » Քրմայու:

եհաս ի Քարքուտ: Ապա յանկարծակի ի լեռնոտանէ միոյ զիշերայն ելեալ՝ եհաս յեղակարծիւ ի վերայ բանակի Օսման փաշային յառաւօտու, մինչդեռ բազումք ի զօրաց ի քուն էին, և ամենեքեան առ հասարակ անկաղմ, անպատրաստ կային: Խռովեաց զբանակն և եհար, կոտորեաց զնոսա և զՕսման փաշայն ձերբակալ արար և հատեալ զզլուխն նորա՝ լցեաց ի Բաբիլոն առ Ահմէտ փաշայն: Եւ յայսմ վայրի զօրք Ղուլի խանին կոտորեցին ի զօրացն օսմանցւոց աւելի քան զ[40] և հինգ հազար և զմնացեալսն ի փախուստ դարձուցին: Յետ այսորիկ Ղուլի խանն դիմեաց գնալ ի վերայ Բաբիլոնի: Իբրեւ եհաս, ոչ ձեռն էարկ պատերազմիլ, այլ դաշինս խաղաղութեան արար և եղբայրագիր եղև ընդ փաշայի քաղաքին, որ էր Ահմէտ փաշայն, սքանչանալով ընդ հաւատարմութիւնն նորա, զոր պահէր առ սուլտանն իւր: Խօսեցաւ ընդ նմա և ասաց, թէ «Սիրտ իմ վառեցաւ ի սէր քո վասն այդպիսի հաւատարիմ բարուցդ այսմիկ. զի ես զինն ամիս պաշարեալ զքաղաքդ զայդ՝ զքեզ ի նեղ արկի սովով և սրով, և դու ոչ ետուր զբերդդ ինձ՝ զհաւատ և զարդարութիւն պահելով ընդ սուլթանին քում և պահելով զտէրութիւն և զանուն սուլտանին քոյ: Յայսմհետէ մի լիցի ի մէջ մեր թշնամութիւն ամենեւին, այլ սէր եղբայրական մինչև ի մահ:»

§ 97 Ապա Ղուլի խանն դարձ արարեալ անտի՝ գնաց ի Հառուզա: Եւ առեալ ընդ իւր զԱլիմարդան խանն և զԲաբա խանն՝ գնաց ի վերայ Բաղդիարայ: Զի բաղդիարցիքն լուեալ, թէ Ղուլի խանն յաղթեցաւ յօսմանցւոց, ապստամբեալք էին և կացուցեալ էին իւրեանց թաղաւոր զոմն Ալի անուամբ և զօրս կուտեալ էին գալ ի վերայ Շօշայ՝ առնուլ զնա և տիրել ամենայն թաղաւորութեան պարսից, որպէս ի վեր անդր յայտ արարաք: Իսկ Ղուլի խանն յայսմ ժամանակի ոչ ունէր զօրս աւելի, քան զհինգետասան հազար: Զի թէպէտ յառաջ քան զառաջին մարտն Օսման փաշային ունէր զիննսուն հազար, բայց չորժամ

զառաջինն աղարտեցաւ ի նմանէ, կոտորեցան բազումք ի նոցանէ, և քնացին հնդեառասան հազար միայն, որպէս ի վեր անդր գրեցաք: Սակայն Ալիմարդան խանն և Բաբա խանն, երկոքին սոքա միայն ունէին զլո [30,000] զօրս, զորս Ղուլի խանն յաւել ի զօրս իւր, և եղին խե [45] հազար: Եւ ելեալ գնացին ի տեղի մի Զմլար անուանեալ, մերձ Բաղդադի: Բաղդադացիքն ընդդէմ ելին նմա և պատերազմեցան ընդ Ղուլի խանին սաստիկ՝ զաւարս ժե [15]: Եւ ապա յաղթեաց նոցա Ղուլի խանն և կոտորեաց ի նոցանէ այնչափ բազումս՝ մինչև ասել, թէ գետք խաղացին յարեւել նոցա: Եւ յետ կոտորելոյ զօրսն՝ էառ զքաղաքն և գերի վարեաց զբնակիչս նորա: Զքառասուն և ութ հազար տունս գերի վարեաց և առաքեաց ի Սորասան, այն ինքն է՝ Մաշաւ: Ոչ պամենեսեան միանգամայն ի մի տեղի, այլ բաժանեալ զանձինս՝ գերիս հարիւրս ի միում նուազի ի մի քաղաք, զհազարս ի միւս քաղաք և զայլս ի յայլ քաղաք վտարեաց: Եւ ի տանին զնոսա յիւրաքանչիւր տեղիս, ուր և հանդիպէին ի ճանապարհին, բնակիչք տեղոյն վճարէին զծախս ճանապարհին և այնպէս յուղարկէին զնոսա, մինչև ամենեքեան սփռեցան յիւրաքանչիւր տեղիս:

34. v § 98 Յետ այսորիկ Ղուլի խանն ել անտի գնալ ի վերայ Շիրազու: Իշխան տեղոյն էր ոմն Մահմէտ անուանեալ, ապստամբ և հակառակ Ղուլի խանին: Զսա յառաջագոյն Ղուլի խանն առաքեալ էր ի վերայ բլուջի՝ նուաճել զնա, զի բլուջն էր անհնազանդ և ապստամբեալ ի Ղուլի խանէն: Եւ Մահմէտ խանն փոխանակ նուաճելոյ զնոսա ի հնազանդութիւն Ղուլի խանին՝ ընդն գլխովին ապստամբեալ ի նմանէ՝ զզօրս ժողովեալ էր անդ ընդդէմ Ղուլի խանին և խորհէր զնալ ի վերայ Շօշայ: Եւ գնացեալ ի Բանդար գաւառն՝ զբազումս կոտորեաց ի սուր սուսերի, որք ոչ միտեցան զկնի իւր: Իսկ զնոսա, որք միտեցան, յաւել ի զօրս իւր և գնաց ի Շիրազ և պատրաստիւր զնալ ի վերայ Շօշայ: Ազդ եղև Ղուլի խանին, թէ նա այնպէս առնել պատրաստի, հրեշ-

տակս առաքեաց տո նա՝ ասել, թէ «Զի՞նչ է այդ, զոր դու առնես. դու ի սկզբան հաւատարիմ ծառայ մեր էիր և այնչափ բարերարութիւնս ընկալեալ ես. քանզի ես զքեզ այդչափ բարձրացուցեալ՝ ի վերայ բազում իշխանաց իշխան կացուցի: Եւ այժմ զի՞նչ եղև քեզ, որ այդպէս ընդվզեալ օտարանաս ի մէջ և ընդհակառակն մերում իշխանութեանս դէն առնուլ, զօրաժողով լինիլ նկրտիս: Ապաշաւեալ դու ի խոտորմանէ այդի և ի բաց կաց ի չարութենէդ, մի գուցէ՞») զսուսերս ածցէ աչաց քոց հացն իմ:» Այսպիսի խաղաղութեան խրատս բազում անգամ գրովք արար Մահմէտ խանին Ղուլի խանն, այլ նա ապախտ արար զբանսն նորա և առաքեաց ասել նմա հրովարտաւօք, թէ «Բացատրեալ եմ ես զգլուխ իմ ի ճանապարհիս, զոր կալայ. որպէս և կամեսցի Աստուած, այնպէս արասցէ և ընդ իս և ընդ քեզ: Կամ ես զքեզ, և կամ դու զիս ի կենաց աստի վճարեսցես. այսպէս իմաստցիս:»²⁾

§ 99 Զայս իբրև լուաւ Ղուլի խանն, յայնմ հետէ ոչ ևս յաւել խօսիլ ընդ նմա: Կարգեաց զգունդս զօրաց իւրոց և ել, գնաց ի վերայ Շիրազու, որոյ իշխան էր Մահմէտ խանն: Իբրև մերձենայր ի քաղաք անդ, ազդ եղև Մահմէտ խանին գալուստն նորա. ել ի քաղաքէ անտի ի դաշտավայրն՝ պատահիլ նմա: Եւ ի դիմի հարկանիւն նոցա ի փախուստ դարձան զօրք Մահմէտին և հարան սրով սուսերի, և ինքն մաղապուրծ փախստական եղեալ՝ անկաւ լամրոց մի մեծ Բանդարայ, որ անուանի Այվազայ բերդ: Եւ էր տէր ամրոցին շէխ մի Զափար անուանեալ և ինքն էր չոյժ հմուտ արուեստին կախարդութեան, զոր ժողովուրդք գաւառին սուրբ համարեն և ամենայն բանից նորա հաւատան, վասնզի զբազում և զգանազան դիւթական արուեստիւ զգործս նորա տեսեալ՝ սքանչելիս համարէին առնել: Արդ, Մահմէտ խանն իբրև եհաս անդ, եմուտ առ

1) Զեռագրում գուցցէ:

2) Զեռագրում հենց այսպես իմաստցիս:

նա և պատմեաց նմա զանցսն, որք անցին ընդ նա: և աղաչեաց զնա միջնորդել վասն իւր առ Ղուլի խանն. քանզի գիտէր, զի նա առ ի ձեծի համարի էր առ Ղուլի խանն, և ամենայն աղաչանք նորա ընդունելի լինէր նմա:

§ 100

Ընկալաւ շէյխն զհայցուածսն նորա և առաքեաց զիւրս աղերսանաց վասն նորա առ Ղուլի խանն՝ ասել նմա, թէ «Վասն սիրոյն, զոր առ իս ունիս, ընկալ զՄահմէտ խանն, որ զղջացեալ ի ստահակութենէ իւրմէ՝ կամի դառնալ ի հպատակութիւն վսեմութեանդ. ներեա սմա և մահու մի սպանաներ, թէպէտ և արժանի է:» Եւ գրեաց պատասխանի առ նա՝ ասելով, թէ «Եղիցի այդպէս. վասն քո աղաչանացդ ոչ սպանից զնա. և արդ առաքեա զնա առ իս:» Յայնժամ շէյխն եցոյց Մահմէտ խանին զխոստումն Ղուլի խանին, և նա վստահացեալ զնաց առ Ղուլի խանն: Եւ եղև յորժամ լանդիման եղև նմա, ասէ ցնա Ղուլի խանն. «Գիտե՞ս արդեօք զայնու ժամանակաւ եղեալ իրսն, մինչդեռ ես ի Բարեղուն էի և հրովարտակս առաքեցի առ քեզ ասել, թէ՝ մի այդպէս ստահակիր, մի ընդհակառակն իմ գումարիր, և դու պատասխանի գրեցիր առ իս՝ որպէս և կամք իցեն Աստուծոյ առնել, արասցէ. կամ դու բառնաս զիս ի կենաց աստի, և կամ ես զքեզ: Եւ արդ, այժմ ահաւաղիկ Աստուած ետ զքեզ ի ձեռս իմ, ուստի իրաւ է ինձ սպանանել զքեզ:» Պատասխանի ետ Մահմէտ խանն, թէ «Որպէս և կամիս, այնպէս արա. ահաւասիկ կամ ես ի ձեռս քո:» Ասէ Ղուլի խանն. «Թէպէտ և արժանի ես դու մահու, սակայն վասն շէյխն, որ աղաչեաց զիս չսպանանել զքեզ, ոչ սպանից, այլ տաց քեզ փոքր մի պատուհաս:» Ապա հրամայեաց միում ի մանկուոյն՝ բրել զերկու զաչս նորա: Եւ յետ կուրացութեանելոյ շնորհեաց նմա զն [100] թուման դրամ և ասէ, թէ «Երթ, զեկամուտն || այսչափ դրամոց կեր և վասն իմ աղօթս արա:» Եւ ետ զնա ի ձեռս

35.r

ժե[15] յուղարկաւորաց և առաքեաց ի Մաշատ: Եւ յետ այսորիկ ել անտի ինքն և եկն ի Շօշ՝ զպատրաստութիւն զօրաց առնել և երթալ ի վերայ Շրվանայ և Շամախու: Եւ յետ պատրաստութեանցն ել անտի գնալ ի վերայ Շամախու և Շրվանայ¹⁾:

1) Ձեռագրում սրանից հետո նոր տողի մեջտեղում գրված է Վ ե ր շ:

[ԳԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ]

[ՍԻՐԱԼԱՆԳ ՂՈՒԼԻ ԽԱՆԻ Ի ՀԱՅՍ, Ի ՎԻՐՈ, յԱՇԽԱՐԻՆ
ՍՊՈՒԱՆԻԳ ԵՆ ԵՐԿԻՐԻՆ ԼԷԿՈՒ: ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՆ ԱՊԱՐՏՈՒ-
ՔԻՆԸ զՕՐԱԿՆ ՕՍՄԱՆԿՆԸ: ԲԱՆԱԿԻՆԸ ՂՈՒԼԻ ԽԱՆԻ Ի
ՄՈՒՂԱՆ ԳԱՇԻ ԵՆ ԲԱԳԱԼՈՐԵԼԸ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՊԱՐՏԻԳ:]

§ 101 Վասն յայտնագոյն առնելոյ զառաջիկայ
պատմելիս մեր՝ կարևոր է յառաջ բերել զվաղագոյն զե-
ղեալսն:

Արդ, ի ժամանակին, յորժամ շահ Թամազն զՇօշ քա-
ղաքն թափեաց ի ձեռաց աղուանից սուլտանին, որպէս ի
վեր անդր պատմեցաք, Կիլան էր ի ձեռս մօսկովաց: Իբրև
էառ շահ Թամազն զՇօշ, հրեշտակս առաքեաց առ օս-
մանցւոց սուլտանն՝ հրովարտակօք ասել նմա, թէ «Տհւր
ինձ զքաղաքս իմ, զորս առիւր ի ժամանակս բռնութեան
աղուանին: Զի այժմ ես յաջողութեամբ տեսնու զօրացեալ
հարի և ի բաց վանեցի զաղուանն յերկրէս և նստայ յա-
թոռ թագաւորութեան հօրն իմոյ:» Պատասխանի ետ սուլ-
տանն օսմանցւոց և ասէ, թէ «Պարտ է քեզ նախ զԿիլան
ի ձեռաց մօսկովացն առնուլ և ապա առ ի մէնջ, եթէ ունիս
զիրաւունս ինչ պահանջել:» Նովին օրինակաւ հրովարտակս
առաքեաց ի ձեռս հրեշտակաց իւրոց առ արքայն մօսկո-
վաց՝ խնդրել զԿիլան ի նմանէ: Եւ անդէն պատասխանի
արար, թէ «Ես վասն ասպատակչաց պահպանելոյ զքաղաք
քո՝ զայնչափ բազում ծախս արարեալ առ ի Կիլան և պա-
հեցի մինչև ցայժմ: Եւ արդ պատրաստ եմ տալ զնա ցքեզ,
եթէ զայն ամենայն ծախս, վասն նորա առ ի մէնջ արա-
ւեալ, հատուցանիցես և վասն իւրաքանչիւր ամի ութսուն
հազար թուման ի վերայ այնորիկ յաւելեալ զտոկոսիսն
վճարիցես:» Յանձն էառ շահ Թամազն զասացեալ պարտսն

վճարել: Եթող մօսկովն զԿիլան և գնաց յերկիր իւր և հաս-
տատեաց զդաշն խաղաղութեան ընդ պարսից, զի շահն
իւրաքանչիւրում ամի զութսուն հազար թուման վճարիցէ:

§ 102 Իբրև կատարեցաւ ամս և եհաս ժամանակ
ընդունելոյ զխոստացեալ դրամս, հրեշտակս առաքեաց մօս-
կովն առ պարսիկս՝ պահանջել ի նմանէ զդրամս: Եւ հրեշ-
տակն այն էր կարնեցի Սիմոն անուամբ ոմն ի հայոց ազ-
գէ: Արդ, իբրև եկն, եհաս նա ի Շօշ, ետես, զի շահն, յոր-
մէ զդրամն խնդրէին¹⁾, ոչ գոյր անդ, զի նա արդէն ի Ղու-
լի խանէն կապանօք ի Սորասան էր առաքեցեալ: Եւ
զմտաւ ածեալ, թէ ոչ ոք է, որ զինքեան յանձնեցեալ
գործն առնելոյ նպաստ լիցի, տարակուսեալ վարանէր:
Ապա Ղուլի խանն կոչեաց զնա առ ինքն և խօսեցաւ ընդ
նմա և ասէ. «Ուստի, առ ք և առ ինչ եկեալ ես դու աստ:»
Պատասխանի ետ Սիմոն դեսպանն. «Ես ի մօսկովաց ար-
քայլէն հրովարտակ բերեալ եմ առ շահն:» Ասէ Ղուլի խանն.
«Տհւր ցիս զհրովարտակն, զի տեսից, թէ զինչ խնդրէ թա-
գաւորն քո ի շահէն մերմէ:» Պատասխանի ետ Սիմոն.
«Ոչ կարեմ ես զայդ առնել, զի հրովարտակն աչն առ շահն
է առաքեցեալ և ոչ առ քեզ: Այլ պարտ է ինձ նմա հա-
սուցանել զգիրն:» Ասէ Ղուլի խանն. «Թէ այդպէս է, ապա
նիստ դու աստ զժամանակ ինչ, մինչև ես երթայց, վճա-
րեցից զպատերազմ, զոր առնելոյ եմ ընդ աղուանին, որ
յարուցեալ է ընդդէմ մեզ, և յետ դառնալոյ իմոյ անտի
տաց բանից քոց պատասխանի:» Եւ ետ նմա ապարանս
բնակելոյ ի Շօշ և ինքն գնաց ի պատերազմ:

§ 103 Արդ, նստաւ անդ Սիմոն դեսպանն զամս
երկուս, մինչև Ղուլի խանն դարձաւ ի Շօշ: Կոչեաց զար-
ձեալ Ղուլի խանն զՍիմոն դեսպանն, խօսեցաւ ընդ նմա
և ասէ. «Տհւր ցիս զգիրն արքային քո, և ես արարից նմա
զպատասխանի:» Պատասխանի ետ Սիմոնն, թէ «Ես ոչ
կարեմ զայն գիրն տալ քեզ, բայց այժմ || զայս ունիմ

1) Զեռագրում խնդրեցին:

ասել, թէ թագաւորն իմ իմացեալ, զոր ինչ մի անգամ արարեր դու ընդ շահն, առաքեաց առ իս ասել քեզ, թէ յետ առնելոյ քո՝ ապազէս՝ դու ես այժմ տէր երկրիդ, դու ինքնին դատ արա. պարտականն իմ չերկրին քում է. կամ տուր զնա ի ձեռս իմ, և ես առից ի նմանէ զիրաւունս իմ, կամ դու հատն ինձ, զոր պարտի նա:» Պատասխանի ետ Ղուլի խանն, թէ «Նա, որ պարտական է քեզ, և ինձ է պարտական. զի նա տխմար գինեմոլ ոմն էր, անխելութեան տալը զինքն և յանխել եղեալ՝ զերկիրն մեր ետ օսմանց-ւոց: Բայց վասն պարտուցն, զոր պահանջէ ի մէջ թագաւոր ձեր, զայս ունիմ ասել ցթագաւորն ձեր, թէ՛ շահն մեր ոչ ել ընդդէմ ձեր ի պատերազմ. և դու ընդդէմ ելեր¹⁾ ի վերայ քաղաքին մերոյ և ի գուր զայնչափ ծախս արարեր և առեր զքաղաք: Մի՞թէ ոք կամէր զԿիլան չափշտակել, և դու թափեցեր զնա ի ձեռաց նորա վասն մեր: Է՞ր աղա-վաւ առեր զնա և պահեցեր ընդ քոյ իշխանութեամբ զայս-քան ամս»: Զայսպիսի բանս խօսեցաւ Ղուլի խանն ընդ Սիմոն դեսպանին, և զօրացաւ բան նորա ի վերայ նորա:

§ 104 Եւ յետ ժա[11] աւուրց ալլ ոմն մեծ դեսպան յերկրէն՝ Սօսկովայ եկն ի Շօշ օ[500] արամբ և ալլ բազում սպասուք և շքով և էր մեծազգի և թագաւորին մօտկոյաց ընտանի: Իբրեւ եղև նմա մտանել ի քաղաք, արժանաւոր մեծարանօք ընկալեալ եղև: Եւ կարգեաց Ղուլի խանն տալ նմա զպէտոս սեղանոց, զնպարակս և զըմպե-լիս. և զգինին ըմպելի պատուական տային նմա ի Զու-ղայոյ: Եւ յետ զ[6] աւուրց եմուտ դեսպանն առ Ղուլի խանն և զհրովարտակն արքայի իւրոյ մատոյց նմա, և խօ-սեցան ընդ միմեանս բազում շքով և պատուասիրութեամբ: Իբրեւ դարձաւ անտի ի դարպաս իւր, առաքեաց Ղուլի խանին ի ձեռն արանց իւրոց պատուաւորաց ընծայս, զմի պատուական հայելի և ժամացոյց մի յոսկոյ մեծազին: Ընդ որ յոյժ հաճեցաւ Ղուլի խանն և ընկալաւ զնոսա:

1) Զեռազրում դու ընդդէմ ելեր դու:

Ալլ որպէս ի վեր անդր ասացաք, Ղուլի խանն զօրս պատրաստեալ էր զնալ ի վերայ Շրվանայ և Շամախու ի պա-տերազմ ընդդէմ Աղուանից: Ընդ իւր էառ զդեսպանն և ուղղեցաւ զնալ յայն կողմն և եկն, եհաս ի Թաւրէզ: Զտե-ղի էառ անդէն աւուրս ինչ, և հաս եկն ի Մօսկովայ ալլ դեսպան բարկութեամբ և սրտմտութեամբ ի թագաւորէն՝ ասել նմա, թէ «Ընդդէմ զերկոսին հրեշտակս իմ պահես առ քեզ և ոչ արձակես զնոսա բերել ինձ զպատասխանի»: Ապա Ղուլի խանն զՍիմոն դեսպանն արձակեաց և երկուց մնացելոցն պատասխանի արար ասել արքային իւրեանց, թէ «Ոչ եմք մեք պարտական տալոյ ինչ քեզ, զոր պա-հանջես. և եթէ պատերազմ առնել կամիս, պատրաստեալ եմք ի մարտ պատերազմի ելանել ընդդէմ քեզ. զայս գի-տասջիր, զի ոչ ինչ տամք քեզ:»

§ 105 Եւ արձակեալ զհրեշտակսն՝ չու արար ինքն զօրօքն հանդերձ և եկն, եհաս ի դաշտն Երևանայ և անդ բանակեցաւ: Զի յայնժամ Երևան էր ի ձեռս օսմանցւոց: Ազդ եղև օսմանցւոյն գալուստն Ղուլի խանին, ալլ նա ոչ ել ընդդէմ նմա ի մարտ, ալլ եկաց, մնաց ի քաղաքի անդ և պահէր զբերդն: Ապա Ղուլի խանն յառաջ մղեալ զզօրսն՝ պաշարեաց զքաղաքն: Իսկ օսմանցին ամենեկն ոչ ձեռնա-մուխ եղև ի պատերազմիլ և ոչ զդուր մի արձակել, ալլ զխաղաղութեան նշան կանգնեալ՝ բանս առաքեաց նմա՝ տալ նմա զքաղաքն: Հրաման ետ Ղուլի խանն, զի որք ի քաղաքի անդ տաճիկք էին, որք կամիցին մնալ, մնաս-ցին, և որք կամիցին երթալ, երթիցին խաղաղութեամբ, ուր և կամիցին: Եւ այնպէս արարին: Բայց զնոսա, որք մեծատունք էին, կեղեքեաց. յոմանց զծ[50] թուման էառ, յոմանց՝ ի[20], յոմանց՝ իս[40] և յոմանց՝ ժ[10], ըստ գոյիցն իւրաքանչիւրոց: Սոյնպէս արար և քրիստոնէիցն, որք անդ գտան:

§ 106 Յետ այսորիկ ի մասնէ զօրացն իւրոց պա-հապանս եթող քաղաքին և ինքն ել անտի՝ զնալ ի վերայ

Գանջայ: Եւ հնաւ ի տեղի մի, որ յալազգեաց բարբառով
 Դօրուղ անուանի և է այն մերձ Արամուղայ¹⁾ և Արախու-
 ղայ: զի ունի ի մի կողմն իւր զԱրամուղ, և ի միւս կողմն՝
 զԱրախուղ, ի տեղի մի, զոր յալազգեաց բարբառս Գոգ
 քլիսա կոչեն: Եւ պատճառ այսպէս անուանելոյն այս է,
 37.բ զի անդ է եկեղեցի մի կապոյտ երանգով, || ուր, վաղըն-
 ջախան աւանդութեամբ պատմելոյն, առ ժամանակօք շահ
 Աբբասին բազում աղօթաւոր ճգնաւորք լեալ են: Եւ ի դի-
 մել շահ Աբբասին՝ գնալ երբեմն ի վերայ նոցա՝ երկիրն
 բզկեալ զշուր՝ զկապույտ ծովակ մի արարեալ է առաջի
 երեսաց նորա, և յայսմանէ ոչ կարացեալ է յառաջ խաղալ
 և հասանիլ ի դիւղն այն, և եկեղեցին այն կապոյտ անուա-
 նեալ՝ ի միջի է մնացեալ ծովակին և յամինայն կողմանց
 ի ծովակէ անտի շուրջ պատեցեալ: Եւ շահ Աբբասն յայն
 սակս դիմեալ է ի վերայ այն գեղջն գնալ, զի կարծեալ
 էր, թէ բնակիչք տեղւոյն իցեն աղգ անծանօթ, որք ոչ
 ունին զհնազանդութիւն տէրութեան իւրոյ: Արդ, իբրեւ
 այս նշանս եղեալ էր, ըստ որում ի վաղնջուց այսպէս
 աւանդութեամբ պատմեն, զայս տեսեալ շահ Աբբասին՝ այ-
 նուհետև զգօրն յետս դարձուցեալ է ասել, թէ «Տեսից մի
 անգամ և զիտացից, թէ որպիսի ինչ հնարք է այս:» Ապա
 արձակեաց զարս ի տեղիսն, որք շուրջ կան, և բերին ի
 քրիստոնէիցն²⁾ զոմանս, և եհարց ցնոսա, թէ «Ո՞ք և կամ
 չո՞րմէ աղգէ են, որք բնակին ի տեղիս յայս, յորում զայս-
 պիսի հնարս կամ զարմանալիս տեսի:» Նոքա պատասխա-
 նի ետուն նմա և ասեն, թէ «Սոքա քրիստոնեայ կրօնա-
 ւորք են, որք զցայգ և զցերեկ աղօթս առնեն և ճանապարհ
 Աստուծոյ խոկան:» Ասէ շահ Աբբասն. «Եթէ դոքա աղօ-
 թաւորք են, ես ընդ դոսս ինչ ոչ ունիմ:» Եւ յայնմհետէ³⁾
 անուն տեղւոյն կոչեցաւ Գոգ քլիսա, զոր շահ Աբբասն
 անուանեաց: Իսկ տեղին, որ Արախուղ անուանի, այսպէս

1) Ձեռագրում Արմաուղայ:

2) » ի քրիստոնէիցն:

3) » յայնմհետէ:

անուանեցեալ է ի խուզմանէ ոչխարաց, զորոց ասրն առեալ՝
 կրօնաւորաց սքեմս առնեն: Իսկ Արամուղն ի մզելոյ, այ-
 սինքն¹⁾ կլթոյ ոչխարաց անուանեցեալ է: Չայս ամենայն
 աւանդեն բնակիչք տեղւոյն: Այլ մեք դարձցուք անդէն ի
 կարգ բանիցն, զոր առաջի ունիմք պատմել:

§ 107 Արդ, ի Դօրուղ անուանեալ դաշտի անդ
 զօրքն Դուլի խանին զերիվարս իւրեանց յարօտս տուեալ՝
 թողին²⁾ արածիլ զաւուրս ին [25] և ապա անտի գնացեալ
 հասին ի Գանջայ քաղաք, զի յայնժամ քաղաքն այն էր ի
 ձեռս օսմանցւոց և լի էր օսմանցւով: Ընդդէմ ելին նմա
 օսմանցիքն, և եղև պատերազմ սաստիկ զաւուրս [30]: Եւ
 զհեղեղս արեան գնացուցեալ՝ ապա էառ զԳանջա և ի սուր
 սուսերի սատակեաց զօսմանցին: Մերձ նմա է գեօղ մի,
 որ Բլիսա-քանթակ անուանիւր: Բազումք յօսմանցւոց ան-
 տի փախուցեալք յերեսաց պատերազմին՝ ի տունս հայոց
 թաղուցեալ կալին: Աղգ եղև զօրացն Դուլի խանին, գնա-
 ցին, գտին զնոսա և ի սուր սուսերի սատակեցին զամե-
 նեսան:

Ի Գանջայոյ ելեալ Դուլի խանն գնաց ի վերայ Շա-
 մախու և էառ զնա, նոյնպէս և զՇրուան: Եւ յետ ամե-
 նայնի ալսորիկ գնաց ի վերայ լակցի³⁾ թաթարաց, որոց
 իշխանի անունն էր Հաճի Տաւութ բէկ: Չսա ևս յաղթեաց
 և էարկ երկրին հարկ և բազում դրամս էառ յերկրէն Լէկ-
 զու: Եւ անտի խաղաց, գնաց ի Վրաստան, ուր մեծամեծ
 իշխանքն և աղատորդիքն վրաց ընդ առաջ ելեալ՝ փառօք
 մեծաւ ընկալան զնա ի Մցխիթ քաղաք: Եւ նա զպատուա-
 կան խիւլայս զգեցոյց նոցա: Չև ևս եկեալ էին աղատորդիքն
 կախեթոյ: Կոչեաց զնոսա, և նոքա եկին չողջոյն նորա: Եւ
 զնոսա ևս առաւել խիւլայիւք պատուասիրեաց՝ զլօղիկս աղ-
 նիւս և զձիս նժոյգս պարգևելով նոցա. զի սոքա պաւաւել

1) Ձեռագրում ան: Յենթաղրում եմ, վոր հին ան = այսինքն հա-
 մատուազրութիւնն է, վոր արտագրողը կարդացել է ան:

2) Ձեռագրում բողի:

3) » լակցի բառի փոխարեն հենց այսպէս լակցի:

հզօրք էին և ոչ էին նուաճեցեալք ընդ բոամբ պարսից և ոչ երկնչէին ի Ղուլի խանէն:

§ 108 Եւ եղև յետ այսպիսի պատուասիրութեանցս՝ յաւուր միում խօսեցաւ ընդ զլիաւորին ազատացս այսոցիկ, որոյ անունն է Զօհրաբ, և խնդրեաց զդուստր նորա չիւր կնութիւն: Պատասխանի ետ Զօհրաբն և ասէ. «Յոյժ բարի է ինձ խնդիրն տեսուն իմոյ, և ես ինձէն յօժարութեամբ ընծայեցից զնա քեզ, և արասցես զիս իշխան երկրիս»: Յանձն էառ Ղուլի խանն առնել զնա իշխան ըստ հայցուածոյ նորա: Բայց քանզի կասկածէր, թէ նա ի զիշերի միում փախչի և ոչ տայ ինքեան զդուստր իւր, զի քրիստոնեայ էր Զօհրաբն, որպէս և ամենայն ազգն վրաց, նմին իրի ծածուկ պատուիրանաւ պահապանս կացուցեալ էր զգուշանալ, զի մի փախիցէ: Եւ յետ աւուրց ինչ կոչեաց Ղուլի խանն զԶօհրաբն և ասէ. «Ես խնդրեցի ի քէն առնել զբան մի, և դու խոստացար ինձ առնել, և արդ, որպէս արարեր»: Պատասխանի ետ Զօհրաբն և ասէ. «Բարի է հրաման քո, ապա արձակեա զիս երթալ, կատարել զհրաման քո և բերել քեզ զօրիորդն»: Ասէ Ղուլի խանն. «Գիրս առաքեա ի տուն քո և պատուիրես, զի բերցեն»: Պատասխանի ետ Զօհրաբն և ասէ. «Այդպէս արարից, որպէս և հրամայեցեր»: Ապա գրեաց Զօհրաբն զարձանագիր մի՝ առաքել զդուստրն իւր ընդ մօր նորա ի Մցխիթ, զի Ղուլի խանին հարսնացի: Եւ զայլ զիր մի ի ծածուկ գրեաց, թէ «Այսպէս || ծանիցեն քրիստոնեայքն երկրին իմոյ, զի այրս այս կալեալ է զիս և բռնադատէ տալ ինքեան զդուստր իմ ի կնութիւն: մի առաքեսցեն զդուստր իմ՝ տալ անօրինիս այսմիկ:»

38.v

§ 109 Իբրև տեսին զբան երկրորդ հրովարտակին մարդիկ երկրին, մանաւանդ մեծամեծքն, ի նախանձ բարկութեան բողբոջան, ի մարտ պատրաստեցան ընդդէմ անօրինին յարձակիլ, զանձինս իւրեանց դնել և ոչ կատարել զցանկութիւն անհաւատին: Եւ զպատգամաւորսն ունայն յետս դարձուցին: Եկին պատգամաւորքն առ Ղուլի խանն

և ասեն, թէ «Ոչ ետուն զաղջիկն մարդիկ երկրին և զմեզ սրով սպանանել կամէին, և մեք մաղապուրծ գերծեալ փախեալք»: Յայնժամ բարկացաւ սրտմտութեամբ Ղուլի խանն ի վերայ Զօհրաբին և ասէ. «Զի՞նչ է այս, զոր դու արարեր ինձ. զիմրդ ոչ գրեցեր առ նոսա զգործունեայ բանս յղելոյ զաղջիկն, և նոքա ոչ յղեցին: Եւ ահա մահու մեռանելոց ես դու ի ձեռաց իմոց»: Յառաջ մատեաւ Զօհրապն և ասէ. «Ես վասն այսորիկ ասացի տեսուն իմում, թէ զիս կարգեա իշխան երկրին, որպէսզի ամենեքեան հնազանդեցին ինձ քոյին հրամանաւդ, զի նոքա ոչ են ինձ հնազանդ, և նուաճեցից զնոսա ի քում տէրութեանդ հնազանդութիւն, և դու ոչ արարեր. և ես զի՞նչ ունիմ նոցա առնել:» Յայնժամ Ղուլի խանն հաստատեաց զիշխանութիւն նորա ի վերայ երկրի նորա և հրովարտակս տուեալ նմա՝ առաքեաց զնա յերկիր իւր՝ երթալ, զամենեսեան հնազանդեցուցանել իշխանութեան Ղուլի խանին:

§ 110 Էառ Զօհրապն զհրովարտակն կնքեալ կրնքով Ղուլի խանին և զերկուս չաբանց պատուաւորաց Ղուլի խանին՝ գնաց յերկիր իւր: Եւ եղև ի հասանելն նորա անդ՝ ժողովեցան առ նա մեծամեծք երկրին և զգիրն ընթերցան, յորում գրեալ էր Ղուլի խանն, թէ «Զսա ի վերայ ձեր իշխան կարգեցի»: Ի բարկութիւն բողբոջան իշխանքն և խորհուրդ արարեալ ի մէջ իւրեանց՝ զմինն երկուց անտի, որք ի Ղուլի խանէն ընդ Զօհրապին եկեալ էին, սպանին և զմիւսն առաքեցին առ նա պատմել նմա՝ որ ինչ եղև, զի այլ մի ես վստահեցի իշխել ի վերայ իւրեանց: Եկն, եհաս գերծեալ այրն առ Ղուլի խանն և պատմեաց նմա զամենայն, որ ինչ եղև, և յաւել ասել նմա, թէ՝ «Եւ Զօհրապն, զոր դու իշխան կացուցիր երկրին, ապստամբեալ ի քէն՝ չէ քեզ հնազանդ և նա ետ զընկերն իմ սպանանել:» Իբրև լուաւ Ղուլի խանն զբանս զայս, բարկացաւ յոյժ և առեալ զզօրս իւր՝ գնաց պատերազմիլ ընդ նոսա, բայց ոչ կարաց զվրէժ իւր ի նոցանէ առնուլ, այլ ի պարտութիւն մատնեալ ի փախուստ դարձաւ և եկն,

եմուտ ի Մցխիթ և այլ ոչ ևս յաւել պատերազմիլ ընդ նոսա և անտի ելեալ¹⁾ եկն յԵրևան:

§ 111 Յետ գումարելոյն օսմանցւոց ի վերայ տեսնն իւրեանց սուլթան Ահմէտին և իջուցանելոյ զնա յաթուոյն՝ իբրև նստաւ սուլթան Մահմուտն ի տեղի նորա, զԲեօբուրլի օղլի Աբդուլլա փաշայն զօրավար կացոյց և առաքեաց զնա երեք հարիւր հազար զօրօք՝ երթալ ի Պարսս²⁾, և եկն, եհաս նա ի Կարս: Ազդե եղև Ղուլի խանին դիմեկն նորա յաշխարհն Պարսից, զօրաժողով եղև: Եւ էր պատրաստութիւն նորա յիսուն և երեք հազար զրահաւոր ձիաւորաց և երկոտասան հազար հետեակաց, և լցեալ էր բանակ նորա յԵրեւանայ մինչև յէջմիածին: Եւ յետ ամենայնի պատրաստութեան՝ ել անտի գնալ ընդդէմ օսմանցւոց և եկն ի Թալիշ: Եւ ի Թալիշու ելեալ ի ճանապարհ՝ եկն ի տեղի մի Մաղարա անուանեալ, որ մերձ է ի դաշտն յԱրփա-չայ³⁾ անուանեալ՝ յանուանէ Առփա-չայ գետոյն, որ անդ է: Եւ տանէր ընդ իւր զիր[28] հազար ձիապատանիկ ի պատրաստութիւն և ի զգուշութիւն, զի ի պակասիլ երիվարաց զօրուն՝ անտի առնուլ մարթացին: Եւ պատճառն այսպիսի ձիոց պատրաստութեան էր պչո, զի զերից աւուրց ճանապարհն միանգամայն ի միում գեղերի առնէր նա և զհինգ կամ զչորս աւուրց ճանապարհն ի միում աւուր կատարէր: Եւ այնպէս շտապով տագնապաւ մղէր զզօրսն, զի լիցի նմա յանկարծակի յեղակարծիւ հասանիլ ի վերայ հակառակամարտիցն իւր և անպատրաստ գտեալ զնոսա՝ խռով արկանել ի վերայ նոցա և տկար առնել: Արդ, յայսպիսի շտապն ընթացից հարկ լինէր բազում երիվարաց պալթիլ, և նա յասպատանեացն փոխանակեալ՝ նուազութիւն երիվարաց ոչ լինէր: Ապա ելեալ⁴⁾ ի Մաղարոյ և անցեալ զգետն Արփա-չայ՝ գնաց ի

1) Ձեռագրում եկեալ:

2) » ի Պարս:

3) » յԱրփա-չայ:

4) » պակասում ե կեալ բառը:

տեղի մի Սու-բատան անուանեալ և անդ բանակեցաւ և այլ ոչ յառաջ խաղաց:

§ 112 Ազդե եղև օսմանցւոց դալուստ Ղուլի խանին, և փութացաւ շուրջ զախոյանն կազմել և զզօրսն յախոյան անդ մուծեալ՝ ճակատեցոյց և ոչ մղեաց առաջ խաղալ¹⁾ ի վերայ պարսից: Խօսիլ սկսաւ Ղուլի խանն ընդ իմ, եթէ զօրն օսմանցւոց ելցէ արտաքս յախոյանէ անտի, գիտաւիք, զի Աստուած մեզ տուալ է յաղթութիւն: Իսկ եթէ ոչ ելցէ յախոյանէ անտի, Աստուած նոցա է պատրաստեալ յաղթութիւն: Եւ արդ, այժմ մեք զառաջինն դիմեցուք ի վերայ նոցա. և յորժամ նոքա միանգամայն զհրադէնս հեղուն ի վերայ մեր, մեք յետս դարձցուք, որպէսզի նոքա համարիցեն փախչիլ յերեսաց նոցա և ելցեն յախոյանէ անտի՝ պնդիլ զկնի մեր: Եւ յորժամ ելանին, նոյն ժամայն դարձցուք հարկանել զնոսա, զի այնուհետև նոքա զախոյանն և զկարգաւորութիւնն ի բաց թողեալ՝ տկարանան և ցրուեալ ի փախուստ դառնան:» Զայս ասաց Ղուլի խանն և անդէն վաղվաղակի յարձակեցաւ ի վերայ ճակատուն մեծաւ տագնապաւ:

39. r

§ 113 Իբրև առաջին հարկանումն եղև նոցա առ միմեանս, յետս դարձոյց Ղուլի խանն զզօրս իւր յերեսաց օսմանցւոց, և գնացին իբրև զժամու միոյ ճանապարհ, և եցոյց նոցա, իբր թէ ի փախուստ դարձաւ: Զայն տեսեալ օսմանցւոցն՝ ամենայն մարտիկքն²⁾ նոցա ելեալ յախոյանէ անտի՝ դիմեցին ի վերայ զօրուն պարսից, զի համարեցան, թէ նոքա զանգիտեալք ի փախուստ դարձան: Եւ էր զօրն օսմանցւոց այնչափ, մինչև աչաց մարդկան ոչ զօրել եղերօք³⁾ պարփակել ի տափարակ դաշտի՝ հայե-

1) Ձեռագրում խաղալ:

2) » մարտիկն:

3) » եղերգօք:

ցեալ ի բարձանց, զի ամենայն բլուրս և զձորս, զլեռինս և զսարս տեղւոյն մարտի լցեալ էր բազմութիւնս զօրացն օսմանցւոց և անդր քան զնոսս երկարածիք սփռեալ, որք ի խաղալն իւրեանց իբրեւ զորդունս յերեսս երկրի եռալին: Արդ, իբրեւ այն ինչ եղև բաւականս համարել ելանելոյ և մեկնելոյ նոցա յախոյանէ անտի՝ դարձաւ Ղուլի խանն յետս զօրօքն հանդերձ՝ ճակատիլ ընդդէմ պնդելոցն զկնի իւր: Եւ խառնեցան ի միմեանս երկոքին ճակատքն և սկսան կոտորել զմիմեանս: Եւ ծածկեցին զբաշտն և զամենայն ճանապարհն դիակամք¹⁾ անկելոց, և տոգորեցաւ ամենայն հողն արեամբ պատերազմողաց զօրաց: Եւ անդ էր ոչ քար, ոչ թուփ և ոչ հող տեսանել, այլ մարմինս անկելոց, առաթուր կոխելոց յերիվարաց և հետեակաց: Ի պարտութիւն մատնեցաւ զօրն օսմանցւոց, յաղթական եղև Ղուլի խանն ի վերայ նոցա և պնդեալ զկնի փախուցելոցն՝ եհար զնոսս մինչև ի Մժնկերտ և մինչև ի Հասանդալայ: Եւ կալան զԱրդուլլա փաշայն կենդանի և ածին առաջի²⁾ Ղուլի խանին, և սպան զնա և հրաման ետ թաղել զնա և ի վերայ նորա շինել յարկս ի ծածկոյթ բռեալս կրով, զի երեւի լիցի շիրիմ նորա ի պարծանս իւր: Եւ առին ի բանակէ անկելոցն զաւար բազում:

Յետ այսորիկ Ղուլի խանն յառաջ խաղացեալ զօրօքն հանդերձ՝ եկն մինչև ի սահմանս Վանայ: Եւ ի գաւառէ անդ, ուր ամենայն գիւղօրէքն են ազգիս հայոց ընդ իշխանութեամբ օսմանցւոց, ասպատակեցին: Եւ զբւրաւոր մանկունս, զկանայս և զերիտասարդս գերեալ առաքեաց ի Սորասան պարսից:

§ 114 Ապա դարձ արարեալ անտի՝ եկն յաշխարհն Պարսից, բաց ոչ կամեցաւ զնալ, մտանել ի Շօշ, այլ հասեալ ի տեղի մի Մուղան³⁾ կոչեցեալ՝ անդ բանա-

1) Ձեռագրում դիակամք:

2) » առաջ:

3) » Տամղան:

կեցաւ: Եւ առաքեալ կոչեաց զամենայն իշխանս և զմեծամեծս պարսից, և ամենեքեան եկին: Եւ ապա ի հանդէս ժողովեալ զնոսս՝ խօսիլ սկսաւ ընդ նոսս և ասէ. «Գիտէ՞ք արդեօք, թէ վասն էր կոչեցի զձեզ: Ահա այս քանի՛ ամ է, զի ես վասն ձեր սուսեր առեալ՝ մինչև ցայսօր զԹըշնամիս ձեր — զաղուանն, զօսմանցին և զմօսկովն ի բաց հալածեցի յերկրէս և զամենայն քաղաքս թագաւորութեանս Պարսկաստանի թափեցի ի ձեռաց նոցա, և այժմ վճարեալ զամենայն՝ դարձայ, եկի աստ: Եւ արդ, չետ նուաճելոյ իմոյ զամենայն թշնամիս և ի յաներկեան խաղաղութիւնս հաստատելոյ՝ պարտ է ձեզ թագաւոր նստուցանել:» Եւ իշխանքն յուշ եղեալ բանիցն՝ լռիկ կային, մինչև նա զայս բանս երիցս կրկնեաց: Ապա երկու ոմանք ի մեծամեծ իշխանացն պատասխանի տուեալ ասեն. «Բարւոք ասացեր, տէ՛ր մեր. եթէ կամք են տեսնող, զլահ թամազն բեր, նստո՛յ յաթոռ իւր, և լիցի թագաւոր մեր:» Ընդ որ բարկացեալ Ղուլի խանն՝ հրաման ետ վաղվադակի զնոսս սպանանել, և սպանին զնոսս: Դարձեալ կրկնեաց նա զառաջին բանն և ասէ, թէ «Դձեք զինչ ասէք վասն բանիս աչսորիկ:» Եւ նոցա ամենեցուն զահի հարեալ պատասխանի ետուն նմա ի մի բերան և ասեն երիս անգամ. «Դձեք ես թագաւոր մեր:» Ապա ասէ Ղուլի խանն. «Եթէ ճշմարտութեամբ զիս թագաւորեցուցանել կամիք, տուք ինձ զձեռագիր:» Եւ նոքա ամենեքեան առ հասարակ գրեցին զհրովարտակ և ի կնքեցին, թէ «Ղուլի խանն է մեր թագաւոր, և բաց ի նմանէ չիք մեր այլ թագաւոր:» Եւ ետուն զհրովարտակն ի ձեռս նորա և արարին նմա նաւակատիս թագաւորի աւուրս բազումս և թագաւորեցուցին զնա: Եւ չետ վճարելոյ ամենայնի աչսորիկ՝ առաքեաց նա հրեշտակս առ սուլտանն օսմանցւոց Մահմուտն և խնդրեաց զամենայն իշխանս յերկրէն Պարսից յետս դարձուցանել: Ընկալաւ սուլտանն զհրեշտակն բազում պատուասիրութեամբ և հրաման ետ ժողովել յիւրաքանչիւր գաւառաց զգերեալսն

յերկրէն Պարսից և ազատ արձակել զնոսա իւրաքանչիւր
յերկիր իւրեանց: Եւ որչափ հնար եղև, յետս դարձուցան
գերիքն, և հաստատեցաւ դաշն խաղաղութեան ի մէջ պարս-
սից և օսմանցւոց:

Վերջ: ¹⁾

ՀԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹⁾ Ձեռագրում նոր տողի վրա հենց այսպես վերջ:

100-100000-100000

800000

I. ԱՆՁՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱՅԱՆԿ *

Աբասյան Բեն 26:
 Աբրահամ շահ, [I] 31, 86:
 Աբրահամ շահ, Ապպազ շահ, մահուակ [III] 57, 67:
 Աբդուլլահ փաշայ, Քոփուրլու, Քեօբուրլի օղլի 9—11, 13, 14, 18, 19, 23, 27—29, 32, 90, 92:
 Աբդըրահման, Ապարահման, փաշայ 49—52:
 Աբիճան, որդի Ատոփին 76:
 Ալայ-ղոչի, իշխան 28:
 Ալեքսանդրյան 16:
 Ալի ոմն [Թաղաւոր Բաղդաւրայ] 77:
 Ալի փաշայ, վեզիր 50, 59:
 Ալի-Հասան, բէկ 36:
 Ալիմարդան, Ալիմարտան, խան 68, 71, 72, 77, 78:
 Ալի-քըրբեգ 36:
 Ալիքանեան, տէս Միքէլ Ալիքանեան:
 Աղաբաբ [Կարբեցի] 13:
 Աղաղատա պարոն 16:
 մէլիք Աղամալ [մէլիք Սահակի հայր] 18:
 Աղաջան, որդի Այդինբէկին 76:
 Աղամ պարոն 16:
 Աղայ-Վէլի [մէլիք Սահակի յեղբայր] 18:
 Ահմէտ բէկ 33, 69:

Ահմէտ սուլտան, օսմանցեոյ [III] 7, 9, 26, 38, 49, 90:
 Ահմէտ փաշայ 33, 38, 39, 41, 60, 61, 74, 77:
 Այդին բէկ [հայր Աղաջանի] 76:
 Անտոն պարոն 23, 25:
 Անտոնիոս, Մարիամին որդի 17:
 Աշրաֆ շահ, Աշրաֆ սուլտան 42, 44:
 Աստուծատուր կաթուղիկոս [համատանցի] 12, 14, 22:
 Ատոփ [հայր Աբիճանի] 76:
 Արդի նինուէացի 53:
 Արդուբէկ պարոն 16:
 Աւագ [Կարբեցի] 13:
 Աւետիս պարոն, Սրապիտեան 16:
 Բաբա, խան, դան 71, 72, 77, 78:
 Բաբաջան Մոծակեան 18:
 Բաբուրջան, տէս Ղազարոս Բաբուրջան:
 Բալիգ, որդի Մուսիսին 76:
 Բաբիսուդարեան, տէս Միքէլ Բարիսուդարեան:
 Բէյրամ պարոն 16:
 Բուլջ Մահմէտ 41:
 Բուլիկ, Սաթուրին որդի 17:
 Գալուստ պարոն 16:
 Գրիգոր վարդապետ 15, 16, 20:
 Դաւիթ բէկ, խորհրդական 62:

* Աղղանունները եջերը պէտք է վերցնել ինքնանունները գիմաց:

Դաւիթ Գորբընցի բեկ 76:

Դաւիթ Մերգէշանեան 15:

Դաւիթ պարոն 16:

Եաղուզ Հասան 9, 10:

Երամ պարոն 16:

Զաֆրան իշխան 45:

Զըլալ, զօրավար 30, 31:

Զօհրաբ, Զօհրապ [զրապ իշխան] 88, 89:

Զօհրապ պարոն [հայ] 16:

Էմիր 40:

Էմիր-զէրի 40, 42:

Թադէոս պարոն 16:

Թամազան, փաշայ 31, 32, 35:

Թամազ, Թամազդուլի, խան 43, 44, 62, տես Դուլի խան:

Թամազ շահ [III], Թամազ 3-5, 12, 14, 23, 42-49, 57, 60, 61, 63, 68, 82, 93:

Թամուր, փաշայ 46, 51, 52, 54-56, 58:

Թոռուն, մուշեցի 53:

Թօխմախ, զօրագլուխ 50:

Թօփուզ [Հախնազարի հայր] 73:

Իբրահիմ, զօրագլուխ 61:

Իբրահիմ փաշայ 50:

Խաթուն [Բուլիկի մայր] 17:

Խաբակոզլու. տես Բալլալի Դա-սուլմ ադա Խաբակոզլու:

Կազ Օսման, փաշայ, Օսման փաշայ 74, 76, 77:

Կառչիկ. տես Յովհաննէս Կառչիկ:

Կարապետ պարոն 18, 23:

Կլզուզ պարոն 16:

Հախնազար, Թօփուզի որդի ճաղա-կերեանց 76:

Հաճի Տաւութ բէկ 87:

Հանա, Կ. պոլսեցի 53:

Հասան փաշայ 28, 32, 33, 51:

Հիւսէյն շահ սուլտան [I] 3, 42, 43:

Հիւսէյն փաշայ 50:

Հոնդիբէկեան. տես Յովհաննէս Հոնդիբէկեան:

Ղազարոս Բարուրեան 16:

Ղասուլմ բէկ 26:

Ղարա-Բիրար [Կարնեցի] 36, 53. տես Սարուխան:

Ղարա Մուստաֆա փաշայ, Մուս-տաֆա փաշայ 38, 39:

Ղըլալ իշխան 45:

Ղուլի խան 42-64, 66-80, 82-85, 87-93. տես Թամազ խան, Թա-մազդուլի խան:

Ղօշ Ալի 9, 10:

Ճաղակերեանց. տես Հախնազար:

Ճան, պարսիկ իշխան 76:

Մալխաս պարոն 16:

Մահմէտ, խան [Շիրապի] 78-80:

Մահմէտդուլի, խան 5-7:

Մահմուտ սուլտան, աղուանից 3:

Մահմուտ սուլտան, օսմանցեաց [I] 60, 74, 90, 93:

Մանասէ, համատանցի 54:

Մանասէ [Վաճառական] 37:

Մալխար խան 61:

Մասեհ [Վաճառական] 37:

Մատթէոս [Վաճառական] 37:

Մարիամ [Անտոնիոսի մայր] 17:

Մէժլումբէկ 24:

Միածին (Յիսուս) 21:

Միհրալի, խան 10-12, 14, 24-26:

Միրգէ Ախիջանեան 20:

Միրգէջանեան. տես Դաւիթ Միր-գէջանեան:

Միքայէլ Բարսուղարյան 18:

Մկրտիչ պարոն 16:

Մկրտն պարոն 16:

Մոծակեան. տես Բաբաջան Մո-ծակեան:

տեր Մովսէս 17:

Մուսէս [Բալիզի հայր] 76:

Մուստաֆա փաշայ [Կարնոյ] 7, 8:

Յարութիւն ոմն 20:

մահմետի Յարութիւն 37:

Յիսուս Բրիտտա 20:

Յովհաննէս Կառչիկ 15:

Յովհաննէս Հոնդիբէկեան, պա-րոն Յօհան Ունդուբէկեան 15, 16:

Յովան մարգարէ 74:

Յօհաննէս քալանդար 66:

Նիկողայոս պարոն 16:

Նիկողայոս Գօսմաբուրիկ 17:

Նոյ (Նահապետ) 28:

Նուրի պարոն 16:

Շահբաս-Ալի 36:

Շահնաւազ [զրապ արքայորդի] 7:

Շէյխ Նապլը 38:

Շհալի բէկ 26:

Շիւալի 33:

Ունդուբէկեան. տես Յովհաննէս Հոնդիբէկեան:

Ռաջաբ, փաշայ 19:

Ջափար, շէխ 79:

Չէրչի-բաշի 24:

Պետրոս պարոն 16:

Պետրոս [Վաճառական] 37:

Պօղոս [Կարնեցի] 13:

Պօղոս Քէշիբէկեան 15:

մէլիք Սահակ, մէլիք Աղամալի որ-գի 18, 23:

Սամբէկ 13:

Սարգիս, կարբեցի 13:

Սարուխան [որ կոչիւր Ղարա-Բի-բար] 53:

Սարու Մուստաֆա, Սարու Մուս-տաֆա, փաշայ 9, 19:

Սեդրոս, մեծատուն [ամիրայ] 13:

Սըփանլիբըլի, իշխան 54:

Սիմոն զեոպան, կարնեցի 83-85:

Սրապիոնեան. տես Աւետիս պարոն:

Վաղդան, իշխան 5-8:

Վարդան (Վաճառական) 37:

Փարաքար 17:

Փերիզուլ պարոն 16:

Քեալալի Ղասուլմ ադա Խաբակոզ-լու 30:

Քեօրուրի օղլի, Քեօփուրու. տես Արդուլա փաշայ:

Քէշիբէկեան. տես Պօղոս Քէշիբէ-կեան:

Քրիստոս 22:

Օսման փաշայ. տես Կազ Օսման փաշայ

Ֆրափօտոն, իշխան 4:

II. ՏԵՂԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱՅԱՆԿ

- Արիմո՛հէ ջուր 52:
 Աբուգուրան դետ 45, 68:
 Ադորեաց թաղ 18:
 Ադուանից աշխարհ [Կովկասյան] 82:
 Ադուանք [Կովկասյան] 85:
 Աշրաւապատ 62:
 Այվաղայ բերդ 79:
 Առինչ [գյուղ] 17:
 Ափաշայ դետ 90:
 Ափաշայ դաշտ 90:
 Ափաշայ, տեղի մի 90:
 Աբախուզ 86:
 Աբամուզ 86, 87:
 Աւան 17:
 Բաբելոն, Բաբելոն 38, 39, 53, 60, 61, 69—72, 74, 75, 77, 80:
 Բաղդատ 38:
 Բաղդադ 45, 46, 68, 77, 78:
 Բանդար, գաւառ 78, 79:
 Բհաթուն 33:
 Դանջայ, քաղաք 86, 87:
 Դերենդ 34, հմմտ. Բրենտ?
 Դոդ-քլիսա 86, տես Կապոյտ եկեղեցի:
 Դուգուսթին 17:
 Դալմա (Յերեւանի), տես Սամ-բեկի Դալմա:
 Դաւիթ 47, տես Դէւիթ:
 Դաւրէզ 27, տես Թաւրէզ:
 Դէւիթ 47, տես Դաւիթ:
 Դերկադին, քաղաք 31:
 Եդեսիա 49, տես Ուռհա:
 Եդզ 46:
 Եէնկի չայ, տեղի մի 35:
 Եկբատան 4, տես Համատան:
 Եղեվարդ 9:
 Եղեվարդայ դաշտ 13:
 Երեւան, Երեւան 9—11, 13, 17, 19, 22, 28, 56, 57, 85, 90:
 Երեւանայ արձակաքաղաք 15, 17:
 Երեւանայ բերդ 14:
 Երեւանայ դաշտ 85:
 Եօնուզ, տեղի մի 74:
 Զահարան, Զահարան բերդ 43, 51, 52:
 Զադով, գաւառ, քաղաք 33, 69, 70, 72, 75, 76:
 Զանդանոյ ջուր 70:
 Զանդու գետ 15, 17, 20, 21, 26:
 Զանկվան 39:
 Զաքրան, տեղի մի 39:
 Էջմիածին 13, 14, 23—26, 90:
 Թալիշ [Արագածոտնի] 90:
 Թաւրէզ, քաղաք 4, 5, 14, 22, 27—29, 31, 32, 50, 52, 54—58, 65, 85, տես Դաւրէզ:
 Թաւրիզու գաւառ 29:
 Իմամ-Աղամ, տեղի մի 71:

Իմամ-Աղամայ դուռն 73:
 Իմամ-Ալի [տեղ] 71:
 Իմամ-Մուսա [տեղ] 71:

Լալին գետ 39:
 Լալին դաշտ 32, 35:
 Լակրան գիւղ 34:
 Լաքար, տեղի մի 60:
 Լէկուռ երկիր 82, 87:
 Լէյլան գիւղ 70:

Սոյ քաղաք 27:
 Սոյայ գաւառ 27:
 Սոյայ բերդ 27, 28:
 Սորատան, Սորատան 22, 47, 57, 58, 60—63, 67, 78, 83, 92:
 Սոււնայի Մէհմուդ, իջևան 65:

Կազբին 68, տես Դադրին:
 Կախէթ, Կախէթու գաւառ: 6, 87:
 Կապոյտ եկեղեցի 86, տես Գոդ-քլիսա:
 Կարբի, գիւղաքաղաք 10, 11:
 Կարին, քաղաք 7, 9, 53:
 Կարմիր սար, տեղի մի 60:
 Կարս 90:
 Կաւակերտ 17:
 Կիւան 45, 46, 82, 84:
 Կոնդի թաղ 16, 19:
 Կոստանդնուպոլիս, Կ Պոլիս 7, 19, 26, 33, 41, 42, 49, 59:

Համադան, Համատան 4, 9, 28, 31—35, 38—40, 42, 46, 49—52, 60, 61, 76, տես Եկբատան:
 Հայաստան 13:
 Հայոց տուն—3:
 Հայք 82:
 Հաւնավա, Հաւնավայ 23, 60:
 Հասանդալայ 92:

Հաւաթ, քաղաք 57, 58:
 Հաւուզա 65, 77:
 Հիւա 71:
 Հին Երևան թաղ 17:
 Հոռոմատան 7, տես Օռմանցեոց երկիր:

Չաղ 17:
 Չաղաւան 17:
 Չորագիւղ, թաղ 15, 17, 18:

Ղազբին, Ղազուին. 63, 65 տես Կազբին:
 Ղարա-թաքա 71:
 Ղարշու-եախա, տեղի մի 72:
 Ղալաթ, Ղալաթա, գետ 39, 71, 75:
 Ղօրուզ, դաշտ 86, 87:

Մազանդարան 65:
 Մազարա, տեղի մի 90:
 Մայտաշ 33, 69:
 Մանդալի, Մանտալիա 71, 75:
 Մաշատ 47, 57—59, 78, 81:
 Մաքանդ, գիւղաքաղաք 28, 39, 55:
 Մժնկերտ 92:
 Մուդան 82, 92:
 Մուշ գաւառ 49:
 Մցխէթ, Մցխէթ, քաղաք 3, 5, 6—9, 87, 88, 90:
 Մօսկով 85:
 Մօսկովայ երկիր 84:
 Մոսկովաստան, Մօսկովաստան 7, 8:

Յամիթ 49:
 Յանավանդ, տեղի մի 50:

Նինուէ 73, 74:

Շամախի 81, 85, 87:
 Շատիկ ջուր 71:

- Շիրադ, քաղաք 45, 46, 78, 79:
 Շուշտար 47:
 Շրվան 81, 85, 87:
 Շոշ, քաղաք 3-5, 9, 29, 31,
 42-46, 60, 62, 63, 67, 68,
 77, 78, 81-84, 92:
 Շոր ջուր, տեղի մի 28:
 Ուլուկերա, քաղաք 50, 52:
 Ուռնա 50, տես Եղեսիա:
 Պարսից աշխարհ, յերկեր,
 Պարսք, 3, 90, 92-94:
 Ջլմար, տեղի մի 78:
 Ջրան բերդ 68:
 Ջուղա [նոր] 66, 84:
 Սալայվա գիւղաքաղաք 34:
 Սալըզ 54:
 Սահանա քաղաք 33:
 Սամբէկի Դալմա, ջրմուղ 13:
 Սայդավա քաղաք 34:
 սուրբ Սարգիս վանք 15:
 Սին, Սիւն, քաղաք 50, 54:
 Սու-բատան, տեղի մի 91:
 Մնուգ-քօբբի 5:
 Սպիտակ դուռն 73:
 Սօֆիան գիւղաքաղաք 28:
 Վան 92:
 Վերք, Վրաստան 5, 6, 82, 87:
 Քանկավառ գիւղաքաղաք 33:
 Քասրա գավառ 33:
 Քարբուռ, Քարբուռա 70, 77:
 Քէչի-կալէ բերդ 30:
 Քլիսա-քանթակ գետ 87:
 Քողանիա 15:
 Քուիքօռայ սար 69:
 Քրենտ 69, հմմտ. Գիրենտ?
 Քրմանշա, Քրմանշայ Քրմաշա 33,
 51, 68, 76:
 Օղբէկաց աշխարհ 58:
 Օսմանցուց երկիր, 53 տես Հոռո-
 մաստան:
 Փալհան, գիւղաքաղաք 29, 30, 32, 33:

III. ՆՅՈՒԹԱՅԱՆԿ

- աւրդալի աղուան 61:
 ալդիլաւանդ 32:
 աղաքակ 13:
 աղատորդի 87:
 ախոյան [= պատնեշ] 60, 74,
 91, 92:
 ախան 36:
 ախանհատ 36, 53:
 ախուր 12, 41:
 աղանդ 31, 40, 70:
 աղուան 3, 4, 5, 9, 29, 30-
 32, 38-46, 49, 57, 58, 61,
 82, 83, 93:
 ամբարտակ 25:
 ամբոց 18, 56, 79. տես բերդ:
 այգի 17:
 ապրանք 53:
 առփնիդացի 55:
 Ասլան-թօփ 34:
 ասպատանիկ ձի 90:
 ասպատանիք 90:
 ասորեստանեայք 39:
 ասորի 53:
 արձակաքաղաք 15, 17:
 արծաթ, արծաթեղեն 7, 12, 36:
 արաքացի, արապ 39, 60, 68:
 աւան 73:
 բարեկացի 38, 39, 53:
 բաղդիւրացի, բաղդիւրացի 47,
 77, 78:
 բալիւն 32, 60:
 քարութ 12, 36, 75:
 բաւականութիւն զօրաց [= պարեն] 74:
 բնեզ 41:
 բերդ 7, 14, 15, 18, 22-28, 30-
 32, 34-36, 46, 51, 55-58, 68,
 72-74, 77, 79, 85. տես ամբոց:
 բօշայ 18, 19. տես փօշայ:
 գերդաստան 31, 58:
 գինի 66:
 գիւզ, գետ 10, 11, 13, 17, 18, 30,
 34, 39, 68, 70, 86, 87:
 գյուղաքաղաք 10-13, 28, 29, 33,
 34:
 գիւղօրէք 17, 27, 29, 34, 46, 47,
 68, 73, 92:
 գյուղական (= գյուղացի) 34:
 դասվիլ-շուշտարացի 47:
 դարպաս 63, 84:
 դէսվէլ-շուշտարք 47:
 դօբ, դօբ 14, 18, 26-30, 52, 35,
 36, 39, 42, 51, 60, 70, 72-74,
 85. տես թոփ:
 դորակ 66:
 դուքս 18:
 դրամ 36, 37, 53, 67, 70, 80, 87.
 տես փող:
 եղիպտացի 18, 19:
 եկամուտ (= հասույթ) 80:
 երկրորդն սուլտանին, երկրորդն
 [= ժեզիբ] 50, 51, 56:

էմիր 41:

թաթար 7:

թաղ 15—19:

թուման, թումեն 46, 54, 59,
70, 80, 82, 83, 85:

թուրք 54:

թվանդ, թվանկ 17, 19, 73, 75:

թվանկաւոր 74, 75:

թօփ 34: տես դօր, դօր:

ժամացոյց յոսկւոյ 84:

իմամ 71:

իջեան 33, 69. տես պանդուխ:

լակզի 5, 7:

լակզի թաթար, լակցի թաթար
3, 4, 5, 87:

լիտր 42, 72:

լօռ (= դօրն Բաղդէարու) 46, 68:

լուրեկեցի 55:

լսկայ 13, 25, 41, 47, 71, 87:
լսորիջի 62:

ձախ 46, 78, 82, 84:

ձառայ 20, 37, 59, 79:

ձառաստան, ձառատունկ 17, 18:
ձիրանի 68:

կարբեցի 10:

կարնեցի 9, 36, 83:

կարուակ 36:

կերպաս 47:

կ Պոլսեցի 53:

կուշնա 40, 41:

հաղարացի 4, 8:

համաստեղութիւն 67:

համաստեղի 37, 54:

հայ 12—16, 19, 21, 22, 24, 25,
27, 34, 36—38, 41, 53, 54, 62,
66, 76, 83, 87, 92:

հայաստանեայք 3:

հայելի պատուական 84:

հայկազեան թուական 3, 6, 8, 9,
21, 27, 38, 43:

հարկ 87:

հարճ 67:

հիւանդութիւն (= համաճարակ) 29:

հրազեն 35, 91:

հրազեն գնտակ 32:

հրացան 16, 29, 74:

հրէայ 54:

ձի նժույգ 87:

դախում 53:

դաճար աղդ 69:

ճախրադործ 41:

ճլղաւայ 53:

ժար 14, 39, 49, 50, 60, 69. տես

քուրդ

ժարգագերի 7:

ժարջանի տար 32:

ժարչիլ 73:

ժեծատուն 13, 16, 85:

ժետաքս 53:

ձլթանի կովապաշտ 36:

ժուշեցի 53:

ժօսկով 45, 46, 82, 84, 92:

նիհուէացի 53:

շիւա 68:

շիւա, շէլա, շէլա 71, 79, 80:

շուշտարաց աղդ 47:

շօշեցի (= սողահանեցի) 76:

սակեղէն, սակի 7, 12, 36:
սուր 17:

չաբնեցի, չափնեցի 76:

պանդուկ 36, 37. տես իջեան:

պանդար եաշմաղ 53:

պարս, պարսիկ 3, 9, 14, 15, 22,
24—31, 33—35, 40, 44, 47,
49—51, 53, 54, 56—58, 61,
67, 69—71, 73—77, 82, 83,
88, 91—94:

ջրմուղ 13:

սեղանդ 53:

սանդղալ 53:

սամուր 53:

սանն հասարակաց զինուորական
[= յենիշերի Ընդհանուր կաթ-
աս] 59, 60:

սերաստացի 34:

սիկարեան 50:

սով 4, 57, 58, 73, 77:

սողահ 60:

սրաւոր աղուանք 57:

սիւռոց (= փովածք) 36, 37:

վաճառական 36, 37, 53:

վեզիր 50—52, 59:
վեր, վրացի 7, 8, 88:տաճիկ 71, 85:
տանուտէր 70:
տոկոսի 46, 82:փիղ 41:
փող 53, 54, 59. տես դրամ:
փօշայ 16. տես բօշայ:քաղաք 3—10, 13—18, 20—23, 27—
29, 31—37, 40, 43—50, 52—57,
59, 60, 62, 64, 67, 71—79, 82,
84, 85, 87, 93:քաղաքապետ 30:
քաղաքացի 14, 64, 67, 68:

քուրդ 32. տես մար:

քուրմ 71:

քսակ 53:

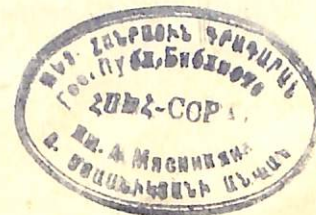
քալանդար 66:

օզրէկ 58, 59:

օխայ 73:

օսմանցի, 3, 7, 9—22, 24—29, 31,
34, 41, 45, 46, 48—50, 52—58,
60, 61, 63, 64, 69, 71—73,
75—77, 82, 84, 85, 87, 91—94:

ֆոանդ կարգաւոր 53:

- էմիր 41:
 թաթար 7:
 թաղ 15—19:
 թուման, թումեն 46, 54, 59,
 70, 80, 82, 83, 85:
 թուրք 54:
 թվանդ, թվանկ 17, 19, 73, 75:
 թվանկաւոր 74, 75:
 թօփ 34: տես դօր, դօր:
 ժամացոյց յոսկւոյ 84:
 իմամ 71:
 իջեան 33, 69. տես պանդուկ:
 լակզի 5, 7:
 լակզի թաթար, լակցի թաթար
 3, 4, 5, 87:
 լիար 42, 72:
 լօս (= զօրն Բաղդադում) 46, 68:
 լուրիկեցի 55:
 խիլայ 13, 25, 41, 47, 71, 87:
 խորիջի 62:
 ծախս 46, 78, 82, 84:
 ծառայ 20, 37, 59, 79:
 ծառատան, ծառատունկ 17, 18:
 ծիրանի 68:
 կարբեցի 10:
 կարնեցի 9, 36, 83:
 կարուակ 36:
 կերպաս 47:
 Կ Պոլսեցի 53:
 կունտ 40, 41:
 հազարացի 4, 8:
 համատեղութիւն 67:
 համատանցի 37, 54:
 հայ 12—16, 19, 21, 22, 24, 25,
 27, 34, 36—38, 41, 53, 54, 62,
 66, 76, 83, 87, 92:
 հայաստանեայք 3:
 հայելի պատուական 84:
 հայկազեան թուական 3, 6, 8, 9,
 21, 27, 38, 43:
 հարկ 87:
 հարճ 67:
 հիւանդութիւն (= համաճարակ) 29:
 հրազեն 35, 91:
 հրազենի գնտակ 32:
 հրացան 16, 29, 74:
 հրէայ 54:
 ձի նժոյգ 87:
 ղախում 53:
 ղաճար աղդ 69:
 ճախրագործ 41:
 ճլղաւայ 53:
 մար 14, 39, 49, 50, 60, 69. տես
 քուրդ
 մարգագիւղի 7:
 մարջանի տար 32:
 մարջիլ 73:
 մեծատուն 13, 16, 85:
 մետաքս 53:
 միթանի կովադաշտ 36:
 մուշեցի 53:
 մօսկով 45, 46, 82, 84, 92:
 նիւուէացի 53:
 շիւս 68:
 շիւս, շէիւ, շէյիւ 71, 79, 80:
 շուշտարաց աղդ 47:
 շօշեցի (= սպահանցի) 76:

- սակեղէն, սակի 7, 12, 36:
 սուր 17:
 չարնեցի, չափնեցի 76:
 պանդուկ 36, 37. տես իջեան:
 պանդար եաշմաղ 53:
 պարս, պարսիկ 3, 9, 14, 15, 22,
 24—31, 33—35, 40, 44, 47,
 49—51, 53, 54, 56—58, 61,
 67, 69—71, 73—77, 82, 83,
 88, 91—94:
 ջրմուղ 13:
 սեփանդ 53:
 սանդղաղ 53:
 սամուր 53:
 սանն հասարակաց զինուորական
 [= յենիչերի բնդհանուր կաթ-
 սա] 59, 60:
 սերաստացի 34:
 սիկարեան 50:
 սով 4, 57, 58, 73, 77:
 սպահ 60:
 սրաւոր աղուանք 57:
 տիւոց (= փռվածք) 36, 37:
 վաճառական 36, 37, 53:
 վեղեր 50—52, 59:
 վեր, վրացի 7, 8, 88:
 տաճիկ 71, 85:
 տանուտէր 70:
 տոկոսի 46, 82:
 փիղ 41:
 փող 53, 54, 59. տես դրամ:
 փօշայ 16. տես բօշայ:
 քաղաք 3—10, 13—18, 20—23, 27—
 29, 31—37, 40, 43—50, 52—57,
 59, 60, 62, 64, 67, 71—79, 82,
 84, 85, 87, 93:
 քաղաքապետ 30:
 քաղաքացի 14, 64, 67, 68:
 քուրդ 32. տես մար:
 քուրմ 71:
 քսակ 53:
 քալանդար 66:
 օղբէկ 58, 59:
 օխայ 73:
 օսմանցի, 3, 7, 9—22, 24—29, 31,
 34, 41, 45, 46, 48—50, 52—58,
 60, 61, 63, 64, 69, 71—73,
 75—77, 82, 84, 85, 87, 91—94:
 ֆռանդ կարգաւոր 53:

1. Արամիւմ Յերեմիայի հրահարակոչիւմի առիթով

2. Գլուխ առաջին.

Թէ որպէս շահ Թամազ որդի արքային պարսկաց չիւսէինն ձեռն էարի զթագաւորութիւն հօր իւրոյ զյափշտակեալն յաշուանից յինքն դարձուցանել, և թէ որպէս Մցլիթ քաղաքն ասպատակեցալ ի լակզի թաթարաց և յետոյ առաւ յօսմանցւոց

3

3. Գլուխ յերկրորդ.

Թէ որպիսի մարտիւ պատերազմիւ անին օսմանցիք գերեզման

9

4. Գլուխ յերրորդ.

Թէ որպիսի մարտիւ պատերազմի խոյ և Թաւրէզ քաղաքք պարսկաց առան յօսմանցւոց

27

5. Գլուխ չորրորդ.

Զիարդ ի ձեռն Դուլի խանն շահ Թամազն մարտիւ պատերազմի էառ զմեծ քաղաքն Շօշի ձեռաց աղուանից և հստաւ յաթոռ թագաւորութեան հօր իւրոյ

43

6. Գլուխ հինգերորդ.

Զիարդ էառ Դուլի խանն զՀամատանն ի ձեռաց օսմանցւոց բազում պատերազմաւ

49

7. Գլուխ վեցերորդ.

[Պարտութիւն շահ Թամազի յօսմանցւոց և գահնկեցութիւն: Թագադրութիւն շահ Աբբաս մանկուն: Միահեծանութիւն Դուլի խանի և յաղթութիւնք նորին]

57

8. Գլուխ յոթերորդ.

[Արշաւանք Ղուլի խանի ի Հայս, ի Վերս, յաշխարհն
Ազուանից և յերկիրն Լէկզու: Պատերազմ և պար-
տութիւն զօրացն օսմանցւոց: Բանակելն Ղուլի խա-
նի ի Մուղան զաշտի և Թազաւորելն ի վերայ պար-
սից] 82

9. Յանկեր 95

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0411867

500

4729

THE END